

Modul de producție asiatic – dezbateri teoretice

Abstract: În acest articol îmi propun abordarea unei discuții particulare din punctul de vedere al construcției teoretice marxiste, mai precis cea referitoare la modul de producție asiatic, relevantă din două puncte de vedere: mai întâi datorită faptului că reprezintă una dintre limitele explicative auto-asumate ale teoriei marxiste și, în al doilea rând, pentru că deschide o direcție ce face referire directă la forma pe care marxism-leninismul a luat-o în demersul său practic de edificare a socialismului de stat dar totodată ridică și problema locului și rolului pe care ideologia l-a avut în URSS și mai apoi în rândul statelor și partidelor comuniste din Europa de Est, oferind un bun exemplu privind construcția ideologiei în marxism-leninism.

Acest articol este structurat pe mai multe paliere. Mai întâi, cel al viziunii teoretice a lui Marx privind modul de producție asiatic, unde voi prezenta critic principalele dimensiuni și caracteristici ale conceptului, în același timp subliniind limitele teoretice ale abordării explicative marxiste. Apoi voi analiza principalele dezvoltări ale teoriei, reprezentate de lucrările lui Wittfogel și Krader pentru ca, mai apoi, să sintetizez trăsăturile modului de producție asiatic și să discut relevanța sa în raport cu studiul ideologiei la Marx. Într-un ultim pas, voi aborda problema din perspectiva sugerată de Wittfogel, a paralelei dintre despotismele orientale și totalitarismul comunist, ilustrând printr-un studiu de caz privind istoria conceptului în teoria sovietică și cea chineză felul în care modul de producție asiatic a fost interpretat și construit ideologic.

Keywords: Asiatic mode of production, Marxism, ideology

I

Ideologia apare, ca și construct teoretic, fiind funciamente legată de schimbările ce au loc la nivelul bazei, iar întreaga structură socială are ca prim motor existența proprietății private asupra mijloacelor de producție. Istoria, cum am putut observa, apare la Marx ca fiind una a conflictului de clasă¹, determinat de succesiunea, definită tehnologic și prin diviziunea muncii, a modurilor de producție. De la comuna primitivă la capitalism, formele proprietății asupra

mijloacelor de producție evoluează la rândul lor², munca se schimbă și ea datorită dezvoltării diviziunii muncii, oferind astfel descrierea unei curgeri inexorabile a istoriei către inevitabila revoluție proletară și către instaurarea comunismului. Viitorul

închis prevăzut de concepția marxistă, așa cum ar spune Popper, prezintă însă o „fundătură” teoretică întrucâtva enigmatică, ce a produs și produce încă vii dezbateri: cea a modului de producție asiatic³.

Dacă, așa cum arătam mai sus, istoria este în viziunea lui Marx în mod necesar și o istorie a evoluției tipurilor de proprietate privată asupra mijloacelor de producție, modul de producție asiatic este singurul care nu se supune acestei legități teoretice.

Valentin Quintus NICOLESCU,
PhD

Observând de-a lungul istoriei, existența a ceea ce numim *despotism orientat*⁴, Marx încearcă a-l asimila și respectiv explica prin teoria sa, dar se izbește de principala caracteristică a ceea ce a denumit mai apoi mod de producție asiatic: acesta este singurul în care proprietatea asupra mijloacelor de producție nu este privată, fapt ce subminează însăși construcția teoretică marxistă⁵. Scriindu-i lui Engels în 1853, Marx îl citează abundant pe Bernier⁶, conchizând că autorul francez „pe drept cuvânt a considerat ca bază a tuturor fenomenelor din Est – se referă la Turcia, Persia, Hindustan – fiind *absența proprietății private* asupra pământului”⁷.

Unicul proprietar al pământului este statul, în persoana monarhului, acesta concesionându-l sau răpindu-l țăranilor după voie⁸. Proprietatea privată rămâne „marele deziderat al societății asiatice”⁹.

Specificul societăților orientale este reprezentat de câteva dimensiuni esențiale: statul este omniprezent și tentacular – în sensul existenței unei „sclavii generalizate” a tuturor indivizilor din societate¹⁰, fără a ține cont de grupuri ori alte tipuri de potențiale afiliere – dat fiind faptul că ansamblul societal se supune voinței arbitrare a suveranului. Acesta este legitimat exclusiv divin (asemeni împăratului japonez¹¹, celui chinez ori faraonilor egipteni), fapt ce concentrează întreaga putere decizională a statului într-o *singură mână*, excluzând astfel existența claselor, cel puțin în înțelesul lor marxist, legat de relaționarea acestora față de mijloacele de producție¹².

În același timp, o altă dimensiune a statului despotice oriental este reprezentată de faptul că acesta apelează la forța de muncă a supușilor săi pentru a genera construcții uriașe – de la piramide la marele zid chinezesc – ce în general țin de domeniul lucrărilor publice, fapt ce determină, în mod necesar, apariția și dezvoltarea unei largi păături birocratice, capabilă a reprezenta pârghia necesară între decizia unică a monarhului și punerea acesteia în aplicare. Clasele sociale nu există aici, cel puțin nu așa cum apar ele definite în cadrul teoriei marxiste, ca grupuri de indivizi cu o poziție similară într-o diviziune socială a muncii și având o relație comună în raport cu mijloacele de producție¹³. Prin „ignorarea” structurii sociale fundamentată pe clase, despotismul oriental eludează mecanismul principal al schimbării istorice, așa cum l-a elaborat Marx – diviziunea socială a muncii bazată pe inovația tehnologică dispăre ca fenomen, fiind înlocuită cu stagnarea la nivelul dezvoltării mijloacelor de producție și deci, de stagnarea la nivelul relațiilor de producție și la cel al relațiilor sociale.

Din cele de mai sus, se poate observa că principala caracteristică, în chiar termenii teoriei marxiste, a modului de producție asiatic o reprezintă faptul că acesta este bazat exclusiv pe relații de putere și nu pe relații de proprietate¹⁴.

Cum apare însă modul de producție asiatic sau, mai precis, cum argumentează Marx apariția lui¹⁵? Consideră că acesta reprezintă o dezvoltare a comunismului primitiv, definit prin utilizarea comună a pământurilor și care la un anumit nivel al dezvoltării sale generează apariția unei noi forme de proprietate, în care ansamblul proprietății sociale din perioada istorică trecută, în loc să dea naștere, așa cum s-a petrecut în Occident, unei prime forme de trecere de la proprietatea obștească spre proprietatea privată, cea sclavagistă¹⁶, se transformă într-o formă de „sclavagism generalizat”, cum îl numește Marx¹⁷, în care întreaga populație și teritoriul devin în mod practic proprietatea monarhului. Ilustrarea din volumul I al *Capitalului* cu privire la dispariția proprietății comunale germanice în fața feudalismului surprinde, în opinia mea, momentul de ruptură evolutivă ce a generat în Occident forma dinamică a succesiunii modurilor de producție așa cum le teoretizează Marx iar în Orient la apariția formei asiatice de mod de producție. Dacă în Europa proprietatea comună specifică perioadei comunismului

primitiv este finalmente spartă de feudalism ca un „*act de violență individual*”¹⁸, Orientul trece printr-o experiență radical diferită, în care proprietatea comunală, în loc a fi desființată prin fragmentare și trecută în proprietatea marilor feudali și a bisericii (deci a unei clase, devenind astfel proprietate privată), trece direct, ca atare, în mâna *unei singure persoane* și generează astfel apariția despotismului și a tuturor caracteristicilor sale. Absolutismul european se dezvoltă ca o „*compensare față de dispariția servituții*”, în timp ce contrapartida sa orientală reprezintă „un instrument pentru consolidarea servituții”, reprezentând astfel „două morfologii fundamentale distincte ale statului și societății”¹⁹.

În aceste condiții, proprietatea asupra mijloacelor de producție se transformă din proprietate socială în proprietatea *unui singur*, eludând dezvoltarea „normală”, ce prevedea apariția claselor sociale și respectiv dezvoltarea diviziunii muncii în cadrul orașului, pe care teoria generală a lui Marx o prevedea²⁰. Ilustrarea în plan real acestei dezvoltări teoretice o regăsim în scrierile lui Marx referitoare la aspectele colonizării britanice în Orient.

Astfel, studiind cazul Indiei, Marx remarcă faptul că, în afara celor câteva orașe mai mari, despotismul asiatic se compune din sate, fiecare având o organizare separată, alcătuind o imagine în miniatură a lumii²¹. Caracteristica societăților orientale se originează, după Marx, în două împrejurări distincte: populația preferă să lase în mâinile guvernului central lucrările publice mai însemnate, condiție privită ca fundamentală pentru dezvoltarea comerțului și agriculturii lor iar, în al doilea rând, datorită îmbinării casnice a muncilor agricole cu meșteșugurile, populația a rămas fragmentată, organizată în structuri mici, sătești, împiedicând apariția marilor centre urbane și deci a progresului diviziunii muncii. Astfel, Orientul dezvoltă un sistem social specific – sistemul sătesc (*village system*), ce permite fiecărei mici unități să se organizeze și să ducă o viață proprie în mod independent²². Din această perspectivă, societățile din Orient par a fi văduvite, de „cea mai mare diviziune a muncii materiale și spirituale”²³ fundamentată pe separarea orașului de sat prezentă în lumea occidentală, și astfel fiind condamnate la stagnare. Absența progresului diviziunii muncii duce la absența apariției claselor. Motorul teoriei marxiste asupra istoriei se gripează iremediabil. De aceea se simte Marx îndreptățit a spune despre societățile orientale – spre deosebire de cele occidentale – că nu au nici o istorie proprie, „cel puțin una care să fie cunoscută”²⁴, alta decât cea a invaziilor prin care au trecut.

Comunitățile sătești, nucleul de fundament al organizării sociale al despotismelor orientale, combină la nivelul ocupațiilor meșteșugăritul, comerțul și agricultura și, din punct de vedere al organizării comunitare, se axează pe preeminența valorilor tradiționale colective, dominate de credințe religioase ce transformă individul în „unealta superstiției”, ancorându-l în afara marilor mișcări ale istoriei²⁵. La nivelul producției, acestea sunt cvasi-autarhice, nedepinzând de produsele altor comunități, element ce determină stagnarea la nivelul activităților comerciale, reprezentând un prim motiv al blocajului ce apare în privința dezvoltării diviziunii muncii. Munca aici nu este specializată, rămânând, din multe puncte de vedere, extrem de asemănătoare celei din perioada comunei primitive. Locuitorii sunt necalificați și își produc în gospodărie cea mai mare parte a bunurilor necesare traiului.

Satul ca reflecție în micro a ansamblului social reprezintă o referire strictă la forma autarhică pe care o ia administrația. Legătura cu centrul se face numai prin colectarea taxelor și administrarea lucrărilor publice, menținerea ordinii, respectiv structura ierarhică religioasă²⁶, toate aceste funcții reprezentând, la nivel comunitar, oglindirea structurilor centrale de guvernământ²⁷. În același timp, ce-a de-a doua rădăcină majoră a stagnării societăților orientale din perspectivă marxistă rezidă într-una dintre caracteristicile răspândirii geografice ale satelor:

acestea sunt în general aflate la mari depărțări unele de altele, fapt ce le îngreunează contactele economice și determinând organizarea cvasi-autarhică la nivelul producției, împiedicând astfel dezvoltarea diviziunii muncii: „o astfel de izolare totală a obștilor, una de alta, care creează în toată țara interese egale, dar care sunt tocmai contrarul intereselor comune, este baza firească a despotismului oriental”²⁸. În acest sens se exprimă Marx când remarcă legătura dintre forma pe care o are structura satelor în despotismele orientale și stabilitatea lor în timp: „organismul simplu al producției acestor comunități autarhice, care se reproduc mereu în aceeași formă și care, dacă din întâmplare sunt distruse, se reclud mereu în același loc și sub același nume, ne oferă cheia misterului stării invariabile a societăților asiatice, care contrastează în mod atât de frapant cu neconținutul diolvară și refacere a statelor asiatice și cu neconținuturile schimbării de dinastii. Structura elementelor economice de bază ale societății rămâne neatinsă de furtunile din sfera politicii”²⁹

Așa se explică și remarcabila rezistență și stabilitate a *village system*-ului în fața tulburărilor societale provocate de invaziile repetate, dar și rapiditatea cu care acesta s-a adaptat la și a reușit să asimileze pe noii veniți³⁰, cu excepția britanicilor.

Din perspectiva propriei sale construcții teoretice Marx vede dominația colonială britanică asupra Indiei ca pe un element benefic în relația cu societatea locală, în sensul în care capitalismul industrial reprezintă o forță progresivă, ce aici are un rol pozitiv în a determina unica revoluție socială din Asia, prin introducerea proprietății private bazată pe sistemele zemindarilor și ryotwarilor³¹. Britanicii sunt singurii invadatori ai Indiei care sunt cu adevărat superiori din punctul de vedere al evoluției economice, fiind astfel primii care nu sfârșesc prin a fi asimilați, precum arabii ori mongolii, ci care atacă însăși fundațiile economice și sociale ale modului asiatic de producție, absorbind astfel India în propriul model civilizațional, cel occidental³². Colonialismul britanic este deci cel care reintroduce „în istorie” despotismul anchilozat și stagnant oriental.

Astfel, se poate observa că modul de producție asiatic reprezintă, în cadrul general al sistemului teoriei sociale marxiste, nu o verigă de legătură, integrată în ansamblul dialectic al succesiunii modurilor de producție, între comunismul primitiv dominat de existența proprietății sociale și sclavagismul în care diviziunea socială a muncii deja se maturizează în sensul stabilirii distincției sat/oraș și al apariției claselor³³, ci mai degrabă se dovedește a fi o „fundatură” teoretică ce marchează un blocaj conceptual la nivelul explicației istorice, depășind prin însăși primitivismul relațiilor pe care le presupune determinismul istoric pe care se fundamentează teoria lui Marx³⁴. Teoria marxistă apare a nu fi unilineară din perspectiva dezvoltării istorice a societăților, ci multilineară, ceea ce o face auto-contradictorie. Poate că la nivelul acestor dificultăți putem înțelege decizia atât a lui Marx, cât și a lui Engels de a trece pe un plan secundar problematica studierii amănunțite a societăților orientale³⁵.

Sigur, în apărarea explicației marxiste, am putea apela la argumentul determinării vieții reale de către mediul în care individul uman există, respectiv a obiectelor muncii la care are acesta acces³⁶, conducând către viziunea determinismului geografic de care Marx nu o dată a fost acuzat, și preluată mai târziu de cercetarea lui Wittfogel. Însă acest tip de explicație mi se pare mai degrabă a reprezenta o formă de constatare a unei situații de fapt ce trebuia, într-o formă sau alta, cuantificată și integrată la nivelul de ansamblu al teoriei, și nu un argument care să confirme teoretic validitatea demersului materialist-istoric marxist. Desigur, Marx explică într-un mod coerent cu propriile dimensiuni teoretice apariția modului de producție asiatic dar, odată ajuns la principala sa caracteristică istorică – stagnarea – se vede pus în poziția ingrată

de a inventa un artificiu teoretic capabil de a integra modelul asiatic în structura dinamică a succesiunii istorice a modurilor de producție. Dar marea problemă a despotismelor orientale o reprezintă, cel puțin din punctul de vedere al teoriei, faptul că ele nu ajung, asemeni oricărei alte societăți, să dezvolte pe plan intern acele contradicții care să conducă spre propria distrugere³⁷, mai precis, se dovedesc a fi extrem de rezistente la dialectica istoriei. Soluția nu poate veni din interiorul acestor societăți, ci din afara lor.

Astfel, Marx, așa cum am observat, reușește a găsi o cale teoretică de a depăși dificultățile presupuse de modul de producție asiatic la nivelul interpretării materialiste a istoriei, prin introducerea unui factor *exogen*³⁸, reprezentat de colonialismul european – indiferent că acesta este britanic ori american³⁹ – ca exponent al unui mod de producție superior (cel capitalist) și care aduce cu sine în mod inevitabil revoluționarea societăților stagnante ale Orientului și astfel reintroducerea lor în circuitul „mare” al istoriei⁴⁰.

Astfel, înțelegerea cauzelor ce au stat la baza incapacității explicative dintre modelul societal oriental și viziunea teoretică a lui Marx pot fi rezumate într-o critică punctuală, dar extem de relevantă: întregul eșafodaj argumentativ de care fac uz Marx și Engels în lucrările lor este emanant unul fundamentat pe norme, valori și experiențe istorice occidentale⁴¹. Din punct de vedere epistemic, teoria marxistă⁴² astfel își atinge propriile limite explicative și, în subsidiar, își recunoaște înfrântă pretenția de universalitate a modelului conceptual pe care îl propune.

II

În același timp însă trebuie să remarcăm că, la nivelul perspectivei materialist-istorice, modul asiatic de producție, deși este caracterizat de „excepții” de la regula generală a explicației teoretice marxiste, a reprezentat pe de-o parte, și încă mai reprezintă, în ochii multor cercetători un concept util în examinarea societăților de tip oriental, dar și în analiza societăților comuniste est-europene⁴³. Pe de altă parte, cum voi arăta mai jos, a produs în cadrul construcției teoretice a ideologiei în cadrul școlii marxist-leniniste dispute aprinse, ce finalmente au condus mai întâi către marginalizarea sa teoretică iar mai apoi către utilizarea sa ca argument al deviaționismului ideologic de la ortodoxia marxist-leninist în conflictul politic dintre URSS și China.

Principala dezvoltare a teoriei lui Max privind modul asiatic de producție o reprezintă lucrarea lui Karl Wittfogel ce tratează problema despotismului oriental⁴⁴. Wittfogel încearcă mai degrabă o abordare critică asupra viziunii marxiste, căutând elaborarea unui corp teoretic explicativ alternativ la ceea ce considera el a reprezenta un *cul de sac* al gândirii lui Marx⁴⁵. Demersul lui Wittfogel se originează în ideea exprimată de Marx în 1853 conform căreia „clima și natura solului, mai ales în vastele pustii ce se întind din Sahara până la cele mai înalte platouri din Asia, trecând prin Arabia, Persia, India și Tartaria, au impus ca bază a agriculturii orientale irigația artificială, făcută cu ajutorul canalelor și rezervoarelor.[...] Această necesitate absolută de a se folosi apa în comun în mod rațional, lucru care a dus în Occident la asocierea de bunăvoie a întreprinderilor particulare, cum era cazul în Flandra și Italia, a reclamat intervenția puterii centralizatoare a guvernului în Orient, unde nivelul de civilizație era prea coborât și întinderea teritoriului prea mare pentru a da impuls asocierii de bunăvoie. De aici funcția economică ce revine oricărui guvern din Asia: aceea de a face lucrări publice”⁴⁶.

Wittfogel preia și dezvoltă teza lui Marx, elaborând teoria „societăților hidraulice”, o prelungire a ideii marxiste în termenii determinismului geografic⁴⁷, ce consideră că societățile asiatice sunt caracterizate de un „monopol hidraulic” derivat din necesitatea controlului asupra

marilor lucrări de irigații. Raționamentul este simplu: modul în care se constituie societatea hidraulică conduce către apariția statului centralizat și către stagnarea societală⁴⁸.

Wittfogel împarte societățile orientale în mai multe sub-tipuri⁴⁹, ce variază în funcție de densitatea proiectelor de irigații și de dimensiunile și calitatea birocrăției – într-o societate hidraulică compactă, majoritatea pământului cultivat este irigat și astfel e subiect al controlului despotoc guvernamental; în societățile hidraulice slabe, mare parte a pământului nu este irigat și, implicit, controlul guvernamental nu este atât de puternic.

Principala trăsătură a despotismului oriental este, pentru Wittfogel, apariția unei structuri birocratice atotputernice, dominată de „stăpâni agro-despotici”⁵⁰ birocrați ce manageriază marile lucrări de irigații⁵¹, reușind a controla vastele întinderi ale statelor orientale dar care, în același timp, nu se implică în existența comunităților rurale dincolo de acest aspect, permițându-le astfel acestora să cultive terenurile arabile după bunul lor plac ori să își dezvolte propriile mici industrii manufacturiere, combinând astfel „puterea politică totală cu un control social și intelectual limitat”⁵². Peter Murdoch sintetizează poate cel mai bine demersul lui Wittfogel, ca descriind un tip distinct de sistem politic, absolutist și birocratic prin natura sa, ce tinde să apară în regiuni aride ori semiaride ce fac tranziția de la societățile de vânători-culegători la cele agricole. Construcția și gestionarea unor proiecte gigantice de irigații trebuie asumată de către stat, deoarece acestea se află dincolo de capacitatea oricărui alt grup organizat ce corespunde respectivului stadiu de dezvoltare socială. Aceste funcții necesită planificare și supervizare centralizate și putere absolută de implementare, ce conduc în mod inevitabil către apariția unei direcții de suprimare a fracționării proprietății private, către absorbția și integrarea organizațiilor militare și bisericești, exploatarea neîngrădită a maselor, către metode de control bazate pe teroare și către o stagnare funciară, ce urmează unei perioade inițiale de creativitate⁵³.

Accentul cel mai puternic este pus de Wittfogel pe dimensiunea aparatului birocratic și pe decelarea unor similitudini și compatibilități între dinamica societăților vestice și a celor estice. Rolul și importanța monarhului⁵⁴ ocupă numai un loc secundar, fapt ce lasă în umbră, în opinia mea, aspecte majore ale problematicii studiate, oferind cercetătorului numai o parte a relevanței teoretice a modului de producție asiatic.

Studierea despotismelor asiatice de către Wittfogel îl conduce pe acesta către elaborarea uneia dintre cele mai interesante concluzii ale sale, și anume că forma statală despotică de tip asiatic mai prezintă o trăsătură particulară fundamentală din punct de vedere istoric și civilizațional, *contagiunea*: despotismul se extinde în regiuni din afara ariei sale originare, cea a marilor sisteme de irigații⁵⁵. Societățile hidraulice „marginale” nu prezintă, asemeni despotismelor orientale tipice modului de producție asiatic, tendința către abordarea de mari lucrări publice manageriate de către guvernământul central dar, la nivelul organizării și al achiziției, tind să aplice mijloacele caracteristice despotismelor orientale⁵⁶. Exemplele pe care le utilizează conduc invariabil către o concluzie evidentă: asemănarea despotismului oriental cu totalitarismul sovietic și chinez⁵⁷, deschizând astfel o nouă cale de abordare a studierii statelor comuniste din spațiile Cortinei de Fier – „în mod evident, cunoașterea aspectelor defnitorii ale despotismului oriental facilitează înțelegerea elementelor mai vechi și mai noi prezente în ordinea comunistă”⁵⁸.

Accentul pus pe dezvoltarea aparatului birocratic, demers originat în ideile lui James Burnham⁵⁹, îl va conduce pe Wittfogel către asocierea pe care de altfel o regăsim și în *The Managerial Revolution*, dintre rolul birocrăției ca și clasă managerială în regimurile despotice și birocrăția de partid a regimurilor totalitare comuniste. Dar Wittfogel utilizează conceptul de clasă într-un mod nemarxist, legând-o, așa cum pomeneam și mai sus, de puterea politică și de ca-

litatea de unic gestionar al lucrărilor de utilitate publică, lăsând astfel în suspensie elucidarea acestei probleme.

Finalmente, deși amplu criticată, în special ca încercare de a coagula un răspuns ideologic unei provocări ideologice⁶⁰, abordarea lui Wittfogel rămâne una fundamentală dar totodată incompletă pentru studierea modului de producție asiatic.

O altă încercare de interpretare a conceptului de mod asiatic de producție este cea a lui L. Krader⁶¹. Examinând textele lui Marx îndeaproape, Krader le ordonează temporal, distingând stagii evolutive ale conceptului⁶² pentru ca, mai apoi, să conchidă că interpretările critice precum cea a lui Wittfogel, fundamentate pe determinismul geografic și tehnologic izvorât din controlul etatic asupra irigațiilor sunt false, ca și noțiunea conform căreia principala caracteristică a societăților orientale este absența claselor. Krader consideră că modul de producție asiatic a fost considerat în mod greșit din punctul de vedere al teoriei marxiste ca un mod de producție tranzitoriu, ce ar face legătura între societățile fără clase și formațiunile sociale bazate pe clase⁶³. Dimpotrivă, pornind de la scrierile lui Marx, Krader consideră că modul de producție asiatic este primul care formează o societate bazată pe diviziunea de clasă, fundamentată pe domeniul eminent al statului ce controlează producția. Astfel, Krader încearcă a demonstra că utilizarea teoretică a modului asiatic de producție poate prezenta accesul către un instrumentar distinct și extrem de util în examinarea așa-ziselor societăți egalitare, despre care s-a crezut că erau lipsite de dimensiunea exploataării.

Argumentul lui Krader se formulează pe următoarea direcție: perpetuarea existenței modului asiatic de producție (deci și aparenta sa rezistență în fața schimbărilor) nu se datorează inexistenței schimburilor ori a stagnării la nivelul dezvoltării producției⁶⁴, ci *absenței totale a unei forțe de muncă libere*, fapt ce conduce către absența unei tendințe de disoluție a modului de producție respectiv și trecerea la un altul, superior. În consecință, condițiile apariției contradicțiilor interne care să conducă spre emergența capitalismului din modul asiatic de producție nu s-au concretizat niciodată⁶⁵.

Astfel, marile lucrări de irigații, care făceau obiectul controlului absolut al statului la Wittfogel sunt înlocuite la Krader de teza *gestionării forței de muncă în agricultură*. Sigur, scoaterea din ecuație a lucrărilor publice, parcă doar de dragul originalității teoretice, ne lasă deodată în fața unei priveliști dezolante: sate în deșert, ai căror locuitori luptă pentru supraviețuire sub controlul strict al unui stat absolut, fapt ce intră în contradicție chiar cu afirmația lui Marx referitoare la caracteristica principală a despotismelor orientale: „această fertilizare pe cale artificială a solului, care depinde de un guvern central și care dispare odată cu neglijarea irigației și a drenării, explică faptul, altfel straniu, că terenuri întregi, altădată minunate cultivate, ca Palmyra, Petra, pârloagele din Yemen și întinderi mari din Egipt, Persia și Hindustan, sunt astăzi sterpe și pustii; tot el explică de ce un singur război de distrugere a fost în stare să despopuleze o țară pentru veacuri și să o despoaie de toată civilizația ei”⁶⁶

Societatea însă nu este una amorfă, ci poate fi diferențiată în mod distinct existența a două clase – cea conducătoare și cea agricolă⁶⁷. O astfel de abordare, deși inițial extrem de interesantă, se dovedește finalmente neclară din două puncte de vedere din perspectiva teoriei marxiste: în primul rând, în funcție *de ce* criteriu se face această ordonare, care este conceptul în jurul căruia se articulează clasele în societățile orientale? Și, în al doilea rând, dat fiind faptul că se vorbește despre o *clasă* conducătoare, care sunt caracteristicile acesteia? Sau, mai precis, ținând cont că la Marx clasa dominantă este definită în raport cu proprietatea asupra mijloacelor de producție, care ar putea fi acestea în cazul modului de producție asiatic?

Krader consideră că definirea claselor⁶⁸ se face în mod primar în raport cu gestionarea forței de muncă, lăsând să se înțeleagă că specificul modului de producție asiatic ar consta în particularitatea tipului de proprietate pe care acesta se fundamentează – proprietate asupra forței de muncă. Marea problemă a stagnării societăților modului de producție asiatic rezultă tocmai din aceea că însăși societatea, ca loc al manifestării contradicțiilor ce ar fi condus către depășirea respectivului stadiu istoric, este imobilizată prin aducerea ei în starea de sclavie generalizată.

Prin prisma acestei interpretări, încearcă să reintroducă despotismul asiatic în circuitul teoretic marxist, refundamentându-l chiar în raport cu viziunea originară. În al doilea rând, odată acceptat artificiu de elegant propus de Krader, ce am putea înțelege prin conceptul de „clasă conducătoare” într-un despotism asiatic? Din perspectiva lui Marx, lucrurile nu sunt extrem de clare, lăsându-ni-se a înțelege că aparatul birocratic dependent de suveran ar putea fi asociat unei astfel de poziții, dar și că tocmai din cauza faptului că acesta nu este proprietarul propriu-zis al forței de muncă o asemenea presuposiție ar fi neîndreptățită⁶⁹. Pe această cale pornește Wittfogel în analiza sa, și consider că viziunile lui și cea a lui Krader sunt mai degrabă complementare, prezentând relevanță – dacă putem spune așa – mai degrabă în spiritul gândirii lui Marx decât în litera sa. Proprietarul ultim rămâne totuși monarhul iar birocrăția nu poate acționa decât „prin delegație”, în raport cu voința legitimă a monarhului, astfel fiind complet dependentă și definibilă în raport cu acesta. Din această perspectivă, consider că ideea asimilării birocrăției cu clasa ar putea reprezenta un element cu un grad ridicat de relevanță, dar în măsura în care acesteia i s-ar asocia o formă oarecare de legătură cu mijloacele de producție⁷⁰.

Statul despotice, în viziunea lui Krader, trăiește din colectarea impozitelor în produse agricole și în forță de muncă pe care le ridică de la sate, relația dintre guvernanți și guvernați limitându-se la acest aspect⁷¹, element ce caracterizează starea de autonomie a satelor ce apare și la Marx, și la Wittfogel. Pornind de la perspectiva colectării muncii ca formă de impozitare, Krader ajunge să îi întoarcă atât pe Marx cât și pe Wittfogel „cu capul în jos”, susținând că justificarea marilor lucrări publice s-ar regăsi tocmai în gestionarea acestei taxe formate din surplus de forță de muncă⁷². Simplificând, Krader transformă marile lucrări publice caracteristice societăților modului asiatic de producție din cauză în efect. Dacă la Marx ele constituie însăși baza societății, pe care se construiește suprastructura instituțională a statului absolut, la Krader ele devin efectul absenței forței libere de muncă și al necesității utilizării surplusului de forță de muncă de către stat. Mai mult, nu reiese foarte clar de ce statul s-ar angaja în execuția acestor lucrări publice, atâta vreme cât, în altă parte, Krader subliniază sărăcia ce domnește la sat și dependența acestuia de climă pentru obținerea produselor agricole, dar și că instituția statală pre-există apariției modului de producție asiatic.

De asemenea, din perspectivă marxistă, nu explică de ce schimburile comerciale între sate (mai ales dacă practic comunitățile produceau aceleași tipuri de bunuri, diferențiate cantitativ⁷³) nu au condus către o specializare a meșteșugurilor în sensul ieșirii lor din sfera casnică, conducând astfel către progresul diviziunii muncii⁷⁴. Aceasta, constată Kramer este blocată în dezvoltarea ei, distincțiile între ocupații fiind întotdeauna aceleași, indiferent de sat, iar atelierele meșteșugărești neprezentând în interior tendința către fragmentarea ulterioară a diviziunii muncii⁷⁵. Din această perspectivă, Krader reia aici argumentul marxist al izolării comunităților sătești, prezentat anterior, dar fără a oferi și o explicație coerentă și distinctă de cea a predecesorilor săi.

Deși argumentul privind relațiile de clasă și rentă în muncă pe care clasa conducătoare o primește drept corolar al absenței libertății forței de muncă este o perspectivă interesantă, mo-

delul teoretic prezentat de Krader nu oferă, la rândul lui, decât o imagine parțială privind societățile orientale. Originalitatea fundamentării eșafodajului teoretic pe ideea absenței libertății forței de muncă reprezintă în opinia mea cea mai relevantă contribuție a sa, care se poate dovedi un bun instrument în creionarea unei imagini structurate privind modul de producție asiatic. Însă proprietatea asupra forței de muncă nu reprezintă decât unul dintre aspectele ce caracterizează societățile modului de producție asiatic. Astfel, ca și la Wittfogel, problema constituirii relațiilor sociale în termeni de putere și nu de proprietate, originată în *calitatea monarhului de a se substitui clasei*, fiind unic proprietar al pământurilor și supușilor săi reprezintă în continuare marea piedică din perspectiva analizei marxiste a despotismului oriental.

Dincolo de disputele pro și contra provocate de diferitele viziuni și interpretări ale modului de producție asiatic⁷⁶, consider că trăsăturile sale majore și care reprezintă un numitor comun din perspectiva abordărilor analitice principale ale conceptului, relevante pentru prezentul demers sunt: absența proprietății private și a unei forțe libere de muncă, fundamentarea acestuia pe relații de putere și nu pe cele de proprietate; controlul politic total exercitat de o singură persoană (monarhul), ce se manifestă la nivel societal prin angajarea în proiecte uriașe de infrastructură (ce pot avea sau nu caracter de utilitate socială din perspectivă marxistă⁷⁷); apariția și dezvoltarea unei birocrății largi, capabilă a gestiona construcția marilor proiecte, legitimată prin însăși voința și susținerea suveranului și nu prin proprietatea funciară.

Această ultimă trăsătură conduce însă către o observație și o completare necesare privind dimensiunile modului de producție asiatic. Despotismul asiatic, pe lângă monopolurile personale pe care le presupune din punctul de vedere al organizării aparatului birocratic de stat, al proprietății și al gestionării forței de muncă, mai prezintă o caracteristică fundamentală, ce derivă din forma de legitimare a suveranului. Așa cum aminteam, acesta este legitimat divin, de cele mai multe ori el însuși având asemenea atribute. Deși la nivel comunitar, așa cum consideră și Wittfogel⁷⁸, implicarea sa din punct de vedere al autonomiei credințelor este minimală, acest lucru nu se petrece datorită vreunei forme oarecare de toleranță religioasă, ci dimpotrivă⁷⁹.

Suveranul este chiar încarnarea, ilustrarea vie a credințelor populare, el însuși este tradiția respectată la nivel comunitar atât de strict, cum remarcă atât Marx cât și Engels⁸⁰. El este cel care reglează și gestionează legăturile cu dimensiunea spirituală a respectivelor societăți asigurând, asemeni cazului chinez ori egiptean, însăși stabilitatea politică a imperiului prin îndeplinirea ritualurilor și prin simpla sa existență⁸¹. Dacă în Europa medievală suveranii țineau de ordinea laică, iar capetele încoronate aveau exclusiv atribute în domeniile lumești⁸², despotismele orientale oferă o imagine a monarhului cu o dublă calitate – cea de șef de stat și cea de lider religios⁸³. Analizarea acestui aspect din perspectiva relației bază-suprastructură nu poate conduce decât către concluzia că monarhul este expresia și a unui monopol ideologic, în termenii gestionării dimensiunii spirituale a respectivei societăți⁸⁴.

Acest monopol presupune dezvoltarea, pe lângă birocrăția laică, preocupată de strângerea taxelor și de realizarea și întreținerea marilor utilități publice, a unei birocrății religioase, integrată însă în genere aparatului administrativ statal⁸⁵. Aceasta, spre deosebire de arealul Europei Occidentale, unde ierarhia ecleziastică corespundea unei proprietăți asupra mijloacelor de producție, se raportează exclusiv la existența și gestionarea aspectelor ce țin de divinitatea monarhului și de asigurarea propriului monopol religios încarnat de instituția monarhică⁸⁶. Există astfel o relație de inter-dependență între ierarhia religioasă și monarh, în sensul în care prima reprezintă factorul fundamental ce definește și legitimează la nivel ideologic principiile ce afirmă poziția de putere totală a suveranului, primind în schimb de la acesta protecție și beneficii în termenii gestionării de resurse⁸⁷.

Această dimensiune a societăților orientale, poate încă insuficient explorată, conduce către clarificarea teoretică a modului de producție asiatic și, totodată, la deschiderea ultimei discuții pe care acest capitol și-o propune, și anume legătura dintre modul de producție asiatic și problema regimului politic sovietic, respectiv istoria conceptului în cadrul ideologiei marxist-leniniste.

Pentru a sintetiza ideile expuse în paginile anterioare referitor la modul de producție asiatic, din punct de vedere teoretic acesta reprezintă o formă particulară de trecere de la comunismul primitiv la societatea cu stat, determinată de condițiile de mediu în care se regăsesc respectivele societăți. Provocările pe care acesta le ridică nu pot fi gestionate de către comunități ori asociațiile particulare, necesitând implicarea unei instanțe superiare, cea a statului. În același timp, fapt datorat în special ariilor mari geografice pe care statul oriental le acoperă, comunitățile sătești, despărțite de mari distanțe, se adaptează prin adoptarea modelului autarhic specific stadiului anterior de dezvoltare a diviziunii muncii, astfel constituind unul dintre factorii fundamentali ai apariției stagnării ca trăsătură definitorie a modului de producție asiatic. În același timp apariția statului nu semnifică, asemeni societăților aflate într-un stadiu similar de dezvoltare din Europa, că avem de-a face cu apariția diviziunii dintre sat și oraș, ce conduce către apariția claselor și depășirea organizării gentilice, ci cu o translatăre a dreptului de proprietate asupra pământului de la comunitatea sătească autarhică spre persoana monarhului, fapt ce suprimă apariția clasei sociale în înțelesul ei marxist. Societatea se divide de-a lungul altor linii, ce nu sunt compatibile cu axele generale ale structurii teoretice marxiste, reprezentând astfel un construct conceptual alternativ, capabil însă a descrie coerent aspectele generale referitoare la anumite tipuri de societăți primitive.

Pentru a clarifica problematica modului asiatic de producție consider, asemeni lui Bendix, că înțelegerea organizării producției reprezintă indiciul esențial pentru explicarea modului de dezvoltare al societății⁸⁸. La nivelul bazei, societățile orientale se caracterizează prin proprietatea unei singure persoane asupra mijloacelor de producție, reprezentate de marile lucrări cu caracter public, irigațiile. Fundamentându-se existența pe construcția și managerierea marilor lucrări publice modul de producție asiatic dezvoltă exclusiv societăți agrare, în care comerțul și manufactura nu depășesc dimensiunea casnică.

Dar, trebuie remarcat de asemenea faptul că în cadrul modului de producție asiatic statul nu este numai proprietar asupra mijloacelor de producție, ci și asupra forțelor de producție, aici fiind inclus în particular elementul component uman. Absența libertății forței de muncă la nivelul întregii societăți demonstrează faptul că, din punctul de vedere al relațiilor de producție modul de producție asiatic reprezintă o formă distorsionată de sclavagism, în care rolul clasei conducătoare (proprietară atât a pământului ca mijloc de producție cât și a lucrătorilor ca forță de producție) este jucat de o singură persoană, suveranul, în timp ce rolul clasei exploatate este extins la nivelul ansamblului întregii societăți. Deci nu se poate vorbi despre existența unor clase sociale *per se*, în termenii teoriei marxiste, ci despre forme incipiente care, datorită condițiilor materiale, conduc spre apariția unui blocaj la nivelul apariției contradicțiilor interne.

La nivelul suprastructural, relațiile ce au loc la bază definesc structura societății. Puterea statului este absolută, despotismele asiatice prezentând o hipertrofie a puterii și a rolului statului în societate⁸⁹, dublată de un monopol ideologic originat în credințele religioase populare, iar la nivel instituțional, se remarcă prin dezvoltarea birocrăției ca element de legătură între puterea unică a suveranului și gestionarea propriu-zisă a mijloacelor și forței de producție. Birocrația poate lua diverse forme, din care poate cea mai cunoscută o reprezintă sistemul in-

dian al castelor⁹⁰, și în genere se legitimează ideologic, fie prin apelul direct la religie, fie prin dependența de persoana semi-divină a suveranului. Birocrația, alături de suveran, reprezintă cea de-a doua caracteristică esențială în definirea societăților modului de producție asiatic. Ierarhiile birocratice pot fi de tip administrativ, militar or religios, fiecare având drept obiect gestionarea anumitor aspecte ale societății – taxare, administrarea lucrărilor publice, menținerea ordinii și războiul, dimensiunea spirituală⁹¹.

Dat fiind faptul că modul în care procesualitatea teoretică ce trebuie să conducă spre apariția claselor se suspendă în cadrul modului de producție asiatic, putem vorbi, în opinia mea, mai degrabă de pseudo-clase, definibile prin relaționarea față de mijloacele de producție dar nu în termenii proprietății asupra acestora, ci în cei de *acces la managerierea* lor. Mai precis, birocrația are drept principal domeniu de activitate gestionarea marilor lucrări publice⁹², astfel reprezentând o clasă în termenii accesului la mijloacele de producție pe care le gestionează din voia suveranului⁹³. Clasa conducătoare poate fi astfel definită în termenii aparatului birocratic de stat.

Restul societății reprezintă, asemeni sclavilor din modul de producție sclavagist, forța de producție care în relație cu mijloacele de producție, crează bunurile materiale al căror surplus, dincolo de nivelul de supraviețuire, este preluat de stat. Fiind în mod esențial agrare iar dezvoltarea mijloacelor de producție limitându-se la rafinarea tehnologiei marilor construcții de utilitate publică, societățile modului de producție asiatic tind către o stagnare cvasi-generalizată, ce apare după o perioadă inițială de dezvoltare ce ține, așa cum am amintit, de apariția marilor construcții.

III

Imaginea generală pe care o oferă despotismele orientale – absolutiste, birocratice, stagnante, totale din punct de vedere ideologic – conduce în mod evident către asocierea, fie ea și de suprafață, cu structura societăților socialiste eurasiatice.

Wittfogel este probabil cel mai important teoretician care încearcă o asociere între formele suprastructurale ale modului de producție asiatic și configurația regimurilor totalitare din Europa și Asia⁹⁴. Continuând pe modelul inspirator al lui Burnham⁹⁵, consideră că se poate observa un corp larg de similarități între regimurile socialiste și despotismele orientale – ambele cazuri se definesc prin prezența unui stat mai puternic decât societatea, prin existența unei birocratii manageriale conducătoare și a unei populații pulverizate din punct de vedere politic, în ambele cazuri având de-a face cu o ordine societală unică⁹⁶.

Diferențele semnificative dintre cele două tipuri se regăsesc la nivelul operațiilor manageriale și în totalitatea gradului de control social și ideologic⁹⁷, și se poate spune că nu sunt de esență ci mai degrabă de grad. Astfel, regimurile comuniste se remarcă prin managerialismul total și prin controlul ideocratic total, în grade niciodată atinse de despotismele orientale. Managerialismul total este dublat de un control economic și personal incomparabil mai strict decât cel prezent în societățile hidraulice, situație ce se regăsește și la nivelul controlului ideologic, efectuat prin intermediul mijloacelor moderne de comunicare ce au drept principal scop diseminarea și controlul doctrinei oficiale în cadrul societății⁹⁸. Deosebirea de grad dintre despotismele asiatice și regimurile comuniste este ilustrată la modul extrem de regimul khmer al lui Pol Pot din Kampucia Democrată care, urmând un program anti-industrialist, axat pe eliminarea exploatării și a piețelor, pe utilizarea cooperativelor de producție și colectivizarea agri-

culturii ca unică activitate productivă în stat și, nu în ultimul rând, pe ideea evacuării orașelor (deci eliminarea diviziunii muncii bazată pe distincția sat/oraș), au încercat o remodelare a societății după o imagine inspirată din trecutul glorios al Imperiului Khmer⁹⁹. Modelul de organizare al societății cambodgiene în perioada regimului lui Pol Pot era rodul concluziilor trase de principalii doctrinari khmeri din lucrările lui Mao, Lenin și Stalin¹⁰⁰ fiind astfel mai întâi un produs strict al interpretării ideologice, ce a determinat ulterior agregarea anumitor structuri instituționale politice și de organizarea socială într-o direcție asociată de către liderii politici cu ideea de „modernizare” specifică societății cambodgiene¹⁰¹.

Totodată, dacă despotismul oriental dezvoltă, datorită tipului de legitimare a suveranului, și o foarte bine definită ierarhie religioasă, aceasta se regăsește oglindită în cadrul societăților socialiste la nivelul întregului aparat academico-științific preocupat exclusiv de gestionarea dimensiunii ideologice legitimizează a instituției statale. Hotărârile ce se iau la nivel înalt din punctul de vedere al direcțiilor pe care interpretarea ortodoxiei ideologice trebuie să le ia sunt imediat urmate și dezvoltate teoretic în sensurile indicate de o pleiadă de institute de cercetare ce au drept obiect al muncii (sic) studierea și interpretarea corpului central de idei ce alcătuiesc doctrina oficială a statului¹⁰². Mai apoi, aceste idei se fac auzite și promovate fie prin intermediul unor lucrări „științifice” ce argumentează justetea noilor poziții ideologice, fie sunt preluate de mijloacele media și aplicate în mod repetat asupra cetățenilor, de-a lungul dimensiunii controlului ideocratic¹⁰³.

În plus față de „antecesoarele” lor, statele socialiste prezintă și o dimensiune agresivă pe plan extern, materializată într-o formă totală de colonialism, incomparabil mai dură decât formele imperiale anterioare, fie ele europene ori nu¹⁰⁴. Astfel, acest tip de colonizare se poate manifesta în două direcții distincte – fie pe plan intern, prin dislocările masive de populații și relocarea acestora în arii geografice diferite de cele de origine¹⁰⁵ ori pe plan extern, în general prin cucerire militară¹⁰⁶.

Munca forțată, o altă caracteristică a modului de producție asiatic, există și în cadrul organizărilor statale socialiste, unde de regulă apare sub forma „voluntariatului” ce vizează, asemeni contrapartidei orientale, crearea unor mari lucrări cu caracter public – canale, baraje, căi ferate, etc – ori a unor munci agricole la scară gigantică, așa cum se petrecea în China lui Mao dar și în Uniunea Sovietică ori în țările Europei de Est¹⁰⁷. Aproape fiecare stat comunist se putea mândri cu propria sa construcție gigantică ce ținea de domeniul lucrărilor publice, așa cum o arată și cazul românesc prin canalul Dunăre-Marea Neagră, Hidrocentrala de la Porțile de Fier ori Casa Poporului. Gestionarea forței de muncă populare implicată în marile proiecte revine exclusiv statului, responsabilitatea deciziei revenind organelor superioare de partid, iar cea a execuției revine structurilor din teritoriu, așa cum o ilustrează cazul chinez: „în ce privește construcțiile hidrotehnice, este necesar, pe de-o parte, ca construcția anumitor amenajări hidrotehnice, mari și mijlocii – ca, de pildă, lucrările de stăvilire a râurilor Huanhe, Huaihe, Haihe și a altora –, precum și a amenajarea unor construcții care să preîntâmpine inundațiile cauzate de apele provenite din topirea zăpezilor și a unor construcții pentru canalizarea apelor provenite din ploii, să fie făcute de organele centrale și locale [...] În regiunile de șes ușor supuse inundațiilor, este necesar să se elaboreze și să se înlăture diferite măsuri împotriva inundațiilor și pentru evacuarea apelor, să se îmbunătățească sistemul de cultivare a pământului și totodată să se micșoreze daunele provocate de umezirea prea puternică a solului”¹⁰⁸. În același sens al gestionării unei forțe gigantice de muncă, mai mult sau mai puțin voluntară, poate și trebuie privită și ideea „Marelui Salt Înainte” chinez, ce afirma o încredere totală în posi-

bilitatea implementării utopiei comuniste prin energizarea unui efort titanice popular ce ar putea transforma totul dintr-o singură mișcare – de la economie la modul de gândire al indivizilor¹⁰⁹.

Ceea ce însă Wittfogel remarcă în raport cu societățile comuniste este faptul că, indiferent de coeficientul de raționalitate al doctrinei oficiale, acesta reflectă condiții reale ale unui monopol de clasă și servește drept ghid ce orientează acțiunea politică, în genere urmărind trei coordonate majore: 1. acumularea originară de putere ce presupune acapararea puterii și distrugerea tuturor elementelor sociale și instituționale caracteristice unei societăți pluraliste; 2. consolidarea și dezvoltarea puterii dictatoriale în sensul ei totalitar; 3. o strategie globală ce vizează lichidarea centrelor de putere necomunistă de oriunde¹¹⁰. Așa cum observăm mai sus privind despotismele orientale, și societățile socialiste se caracterizează prin fundamentarea pe relații de putere și nu pe cele de proprietate, sfidând astfel doctrina de la care se revendică și pe care o au drept unică sursă de legitimare.

În raport cu tactica politică, partidele socialiste de sorginte marxist-leninistă se prezintă toate cu o strategie unitară, definită prin relație cu puterea politică și cu potențialii dușmani ideologici, iar în privința construcției statale, în ciuda pretenției emergente a unei „societăți fără clase”, ni se oferă imaginea unei clase noi de tip managerial, alcătuită din funcționari de stat autoaleși, ce se folosește de controlul monopolist de partid pentru a governa într-un mod care avea drept rezultat colectarea de la supuși a unui tribut mai mare decât a făcut-o vreodată în istorie o aristocrație bazată pe clase¹¹¹.

Dar simpla comparație între despotismul asiatic și regimul de tip sovietic nu este de ajuns pentru a ilustra existența unei legături și în planul real, istoric, între cele două forme statale. Așa cum aminteam mai sus, despotismele asiatică prezintă încă o caracteristică esențială, ce poate reprezenta realmente acea verigă lipsă necesară pentru înțelegerea structurii puterii și formelor instituționale comuniste – contagiunea. Sigur, cum am observat, Marx și Engels fac nu o dată referire la societatea țaristă ca fiind o formă a modului de producție asiatic, explicând originile apariției acestuia în arealul slav printr-un fenomen asemănător celui de contagiune, pe care l-au denumit „tartarizare”¹¹². Kliucevski este cel care avansează ipoteza conform căreia un proces de contagiune ar fi avut loc între societatea rusă medievală și societățile modului de producție asiatic, pe filiera Hanatului Hoardei de Aur, respectiv bizantină¹¹³. Aceasta este perioada în care cnezatul Moscovei adoptă de la mongoli conceptul prințului ca proprietar suprem asupra pământului și oamenilor, fapt ce a spulberat condițiile apariției proprietății private. Totuși, nu considera Moscova ca fiind un despotism oriental tipic, deoarece societatea nu era o masă nediferențiată, clasele fiind separate prin diferențe economice și ocupaționale¹¹⁴. Wittfogel dublează observațiile lui Kliucevski cu aceea că la nivelul păturii boierești se petrece un fenomen de birocratizare specific despotismelor orientale, unde „o aglomerare de indivizi de diverse origini, funcționând în afara societății, goliți de orice identitate socială și uniți prin promovarea lor la rangul de *chinovnik*”¹¹⁵ ia locul boierilor de tip feudal, devenind în sine o clasă ce își legitimează puterea în mod esențial din relația privilegiată pe care o are cu statul.

Aceste elemente ale contagiunii dintre societățile modului asiatic de producție și cele vecine lor conduc către lărgirea bazei de discuție privind despotismele orientale și constituie un interesant argument privind continuitatea acestei forme de organizare de la perioada țaristă în cea socialistă¹¹⁶. Pe de altă parte, asemănarea între modul de structurare a societății în cadrul despotismelor asiatică și în societatea socialistă nu va scăpa atenției ideologilor marxist-leniniști, care vor căuta să rezolve în felul lor specific această problemă teoretică inconfortabilă.

În interval de numai patru ani (1927-1931) marxism-leninismul va trece de la utilizarea și acceptarea conceptului de mod asiatic de producție la completa sa eliminare din teoria marxistă – doctrinarii sovietici realizează pericolul acceptării teoriei privitoare la societățile orientale: oricât de utilă ar fi putut fi aceasta în perspectiva utilizării ei pentru implementarea politicilor Uniunii Sovietice în India ori China, ea sugera în primul rând faptul că URSS era mai degrabă o societate asiatică, în buna tradiție a argumentului marxist, și nu una aflată pe drumul construcției socialiste. Dacă Pavel Mif, unul dintre specialiștii sovietici în Orientul Îndepărtat, cita referirea la China din Programul Agrar al PCUS (1927), specificând că structura socio-economică a acesteia se conforma formei „pe care Marx, Engels și mai apoi Lenin au denumit-o ‚mod de producție asiatic’ ”, și caracterizând astfel revoluția socialistă chineză ca luptând împotriva despotismului asiatic, nu a rămășițelor feudalismului, în 1932¹¹⁷ acest pasaj devenea subiect de critică și de exemplificare a deviaționismului de la ortodoxia stabilită de către Partid.

În cadrul unei conferințe a P.C.U.S ce a avut loc la Leningrad în 1931 sub prezidenția aceluiași Pavel Mif, reprezentanții partidului comunist au căzut de acord în a „corecta” doctrina oficială, remodelând-o în ideea suprimării oricăror referiri la prezența în opera lui Marx (și a lui Lenin¹¹⁸ de altfel) a problematicii modului de producție asiatic¹¹⁹. Ideologii din 1931 au găsit conceptul de „mod asiatic de producție” ca fiind problematic din câteva aspecte fundamentale, dintre care cel mai important rezidând în faptul că funcția economică a statului asiatic implica în mod esențial ideea că o birocrație funcțională ar putea considerată drept clasă conducătoare. În al doilea rând, aspect deja remarcat pe larg mai sus în acest capitol, afirmația lui Marx prin care stagnarea tipică a societăților asiatice este depășită numai prin apariția unei puteri colonizatoare precum cea britanică, deschizând astfel respectivele societăți spre progres, a fost privită ca o formă de erezie politică a întemeietorilor. Linia ideologică oficială stalinistă trebuia să determine eradicarea conceptului de mod de producție asiatic nu din considerente teoretice – ce ar fi ținut de criticile de altfel îndreptățite ce i se puteau aduce – ci din pure motive politice: „realmente important este de a-l demasca din punct de vedere politic și nu să stabilim adevărul pur relativ la existența sau inexistența ‚modului de producție asiatic’ ”¹²⁰. Din acel moment, termenul a fost integrat variantelor de sclavagism ori de feudalism ale modurilor de producție, fiind astfel dizolvat în acestea¹²¹.

O soartă asemănătoare au avut și referirile lui Marx și Engels¹²² privind determinismul geografic în relația sa cu dezvoltarea societăților, Stalin însuși apreciind negativ valoarea lor teoretică și recomandând eliminarea lor ca irelevante din corpul doctrinar marxist, poziție ce a continuat să fie acceptată și după moartea inițiatorului¹²³. Stalin, punând bazele unui nou curs în construcția ideologiei considera – în perfectă contradicție cu Marx și Engels, întorcând „cu capul în jos” structura lor argumentativă – că „mediul geografic este, incontestabil, una din condițiile permanente și necesare ale dezvoltării societății și el influențează desigur această dezvoltare, grăbind-o ori încetinind-o. Dar influența lui nu este o influență *determinantă*, deoarece schimbările și dezvoltarea societății au loc incomparabil mai repede decât schimbările și dezvoltarea mediului geografic”¹²⁴. Stalin lasă să se înțeleagă cumva că esența argumentului lui Marx ar consta într-o asociere ilicită între dinamica societală și cea geografică, condamnându-l astfel pe întemeietor la naivitate.

Hotărârile luate cu acea ocazie au determinat ca, pentru întreaga perioadă socialistă, problematica modului asiatic de producție să fie una tabu în cercetările institutelor marxist-leniniste nu numai în Uniunea Sovietică, ci și în țările satelit din Europa de Est, dar și în producți-

ile „de rutină” ce vizau popularizarea teoriei marxist-leniniste în rândul maselor. Așa se face că observatorul atent poate remarca faptul că în nici unul dintre cursurile perioadei, fie de socialism științific, fie de filosofie marxistă, nu apare nici o referire la modul de producție asiatic¹²⁵. În arealul de hegemonie al marxism-leninismului domina poziția *piacikistă*, cum inspirat a denumit-o Ernest Gellner¹²⁶, ce vedea istoria dezvoltării societăților omenești în cinci mari etape – cea a comunei primitive, urmată apoi de cea sclavagistă ori antică, apoi de cea feudală ce dă naștere societății de tip capitalist pentru ca, în ultimul stadiu să regăsim socialismul ca primă fază a instituirii societății comuniste¹²⁷. Modul de producție asiatic a fost „reîncadrat” la nivelul teoriei, ca reprezentând dezvoltarea societăților asiatice de la sclavagism către feudalism¹²⁸.

Problema va fi deci dată uitării, cel puțin până la conflictul ideologic sino-sovietic din prima jumătate a anilor șaizeci. Disensiunile politice dintre cele două puteri revoluționare s-au manifestat acut în planul disputei ideologice, provocând o nouă mișcare de reinterpretare a marxism-leninismului din mai multe perspective conceptuale, ce a condus totodată către reacții asemănătoare și în rândurile statelor-satelit ai Uniunii Sovietice din Europa de Est. Una dintre direcțiile pe care le-au luat la nivel ideologic divergențele dintre cele două țări a reprezentat-o cea referitoare la reînvierea teoretică a conceptului de mod de producție asiatic, de această dată pentru a fi folosit însă peiorativ sau drept argument al falsității totale, a „deviaționismului” ideologic al părților. Natura celor două regimuri – revoluționară, le pune practic pe picior de egalitate pe terenul confruntării ideologice, Marx și Lenin reprezentând din această perspectivă *bunuri* ce pot fi în mod legitim interpretate de către fiecare dintre cele două părți, în conformitate cu poziția lor legitimă de autoritate în cadrul mișcării socialiste mondiale, determinată de modul revoluționar de acaparare a puterii. Ortodoxia doctrinară cu această ocazie nu mai este apanajul mondial al URSS, fiind pus în discuție și recalibrat la o arie mai restrânsă, al cărei nucleu dur îl reprezintă democrațiile populare ale Europei de Est. Ruptura la nivel ideologic dintre cele două mari puteri va avea efecte diferite în cazul fiecăreia dintre ele.

Dacă în arealul de dominație sovietic conceptul de mod de producție asiatic va rămâne exilat din corpul ideologic, în cazul chinez, după o inițială reiectare, petrecută în perioada stalinistă, revine în atenția doctrinarilor, nu doar ca simplu subiect de dezbatere teoretică, ci ca argument ideologic utilizat în justificarea a unor direcții de orientare a politicilor interne ale statului (ce priveau problemele reformei politice ori chiar ideea democratizării¹²⁹).

În URSS-ul post-stalinist (mai ales în perioada lui Brejnev) embargoul ideologic privind utilizarea modului de producție asiatic a condus către elaborarea unor concepte alternative, originare în simpla necesitate teoretică de a furniza un instrumentar conceptual util (și totodată compatibil cu liniile ideologice ale teoriei oficiale) în cercetarea anumitor forme societale primitive, dintre care cel mai relevant este cel al etnografului Iuri Semenov, de *politarism*¹³⁰. Prin emergența unor studii teoretice și prin propunerea de noi concepte la nivelul dezvoltării marxism-leninismului (în continua eludare a abordării conceptului marxist original al modului asiatic de producție) se încerca practic argumentarea ideii conform căreia marxismul sovietic nu reprezenta un sistem de concepții osificate, impuse comunității academice de către partidul unic ci un set dinamic de dezbateri teoretice a cărui dezvoltare era determinată în mod egal de interesele profesionale și intelectuale ale cercetătorilor ca și de țelurile politice stabilite de către funcționarii de partid. Limitele politice ale dezvoltării disciplinare din această perspectivă îi constrâneau pe cercetători să evite utilizarea teoriei marxiste pentru analiza fundamentelor puterii statale în societățile asiatice, căci un asemenea demers conducea implicit

către riscul problematizării modelului oficial de partid prin care se construia statul „just” socialist sovietic. Dincolo de depășirea canoanelor specifice ale limbajului impus de către ideologia oficială, cercetătorii trebuiau totodată să manifeste deci o prudență maximă în orientarea și structurarea propriilor analize, pentru a nu se intersecta cu dimensiunea ideologică a „interesului națiunii sovietice”¹³¹.

De partea chineză însă, după ruptura de Moscova, partidul comunist pornește pe drumul definirii independente ideologice, argumentând existența unei viziuni particulare a drumului către socialism, specifică experienței chineze, afirmând dreptul fiecărui partid de a-și urma propria cale de construire a socialismului. Această formulă inițiată de PCC va fi preluată și de către partidele-satelite est-europene în afirmarea ideologică a particularității drumului către socialism. Interpretarea chineză a teoriei marxist-leniniste nu putea neglija aspectul modului de producție asiatic tocmai datorită specificității istorice de care aminteam mai sus, astfel încât de-a lungul unei perioade ce se întinde pe câțiva ani după moartea lui Mao (1979-1982) vom asista la o întregă dezbatere ideologică pe plan intern privind locul și relevanța modului de producție asiatic în modelarea căii spre socialism a societății și statului chinez.

Plecând de la „erezia maoistă” din anii ’50, ce ducea cu un pas mai departe dezintegrarea marxismului începută de Lenin¹³² prin dezvoltarea unui ghid-cadru teoretic vizând transformarea societăților „semifeudale și semicoloniale”¹³³ în națiuni socialiste dezvoltate, ideologia de partid chineză se axează pe formularea unei teorii a strategiei revoluționare axată în întregime pe reformularea conceptului marxist de clasă revoluționară¹³⁴. Astfel, nu muncitorii ci țărani reprezintă clasa însărcinată la nivel istoric de a duce la îndeplinire revoluția socialistă, mutație ideologică radicală din perspectiva concepției marxiste, care vedea în clasa țărănească o forță fundamental reacționară și contrarevoluționară. Specificitatea tezei ideologice chineze o reprezintă faptul că țărănimea aici își pierde caracterul reacționar¹³⁵ prin aceea că ea nu ajunge să dețină niciodată proprietatea privată asupra pământului, ci trebuie să lupte pentru ea prin mijloace revoluționare, pentru a o smulge din mâinile statului, care nu este nimic altceva decât instrumentul de exploatare colonială al marilor puteri imperiale¹³⁶. Mao aspira astfel la elaborarea unei linii complet distincte de, dar totodată originată în, gândirea „profeților bărboși ai comunismului, Marx Engels și Lenin”¹³⁷, și care să-i poată asigura în mod fundamental în plan ideologic independența față de Moscova (depășind astfel poziția de aliniere anterioară¹³⁸) și să constituie nucleul ideologic legitimator al propriei construcții politice pe plan intern (asemeni lui Tito¹³⁹) și al inițierii apariției unui subsistem propriu de „state-satelit” în lumea a treia, asemănător celui sovietic din Europa de Est. Direcția independentă pe care evoluția ideologiei marxist-leniniste o ia în China și axarea ei pe clasa țărănească majoritară a condus și către utilizarea teoretică a modului de producție asiatic atât pentru a rescrie istoria chineză din perspectivă marxist-leninistă, fundamentând astfel la nivelul teoriei particularitățile societății chineze¹⁴⁰, dar și pentru a găsi o legitimare ideologică distinctă direcțiilor și acțiunilor politice ale PCC, plecând de la afirmația lui Mao – „căutarea adevărului în fapte”, derivat din concepția adevărului la fapte¹⁴¹.

Dezbaterea privind modul asiatic de producție apare în China în 1979, pe fondul încurajărilor lui Deng Xiaoping de atacare a vestigiilor feudalismului din societatea chineză¹⁴², într-o încercare de ruptură cu modelul „Marii Revoluții Culturale Proletare” inițiată de Mao în perioada 1966-1976 și dominat în ultima sa perioadă de către „grupul celor patru”, în frunte cu Lin Biao și Jing Qing¹⁴³. Punând în discuție reforma sistemului conducerii de partid și de stat al RP Chineze în vederea accelerării modernizării țării, Xiaoping vorbea despre deficiențele

conducerii de partid ca fiind reprezentate de concentrarea prea mare a puterii la vârful partidului în special prin practica împământenită a cumulului de funcții, metodele patriarhale și funcțiile de conducere pe viață¹⁴⁴, fapt ce determina „formarea birocrăției” și a unui „regim al arbitrarului individual”¹⁴⁵. Birocrația socialistă, comparată cu cea a vechii Chine în discursul lui Deng Xiaoping, prezintă caracteristici ce par a fi rupte din descrierea societăților hidraulice ale lui Wittfogel – strâns legată de sistemul administrativ foarte centralizat în domeniile economic, politic, cultural și social¹⁴⁶.

Referirile de acest tip, dublate de metaforele plastice ce vorbeau despre persoane de tip patriarhal, cu puteri nelimitate și atitudini de mandariini, cărora ceilalți trebuie să li se supună, creând astfel relații de dependență directă la nivel personal¹⁴⁷, conduc toate către asocierea sistemului chinez ce trebuie reformat cu trăsăturile defnitorii ale societăților modului asiatic de producție¹⁴⁸. În acest sens Deng Xiaoping impulsionează dezbaterile ideologice pe plan intern cu privire la modul de producție asiatic, în sensul cercetării acestuia și a găsirii de căi pentru depășirea tarelor organizatorice și instituționale pe care partidul și statul chinez le moșteniseră în opinia lui de la despotismul oriental. Imediat se făcură auzite voci ce considerau că în socialismul chinez moștenirea originată în trecutul imperial implica trăsături ale unui despotism ce depășea în grad trăsăturile înainte asociate cu termenul de feudalism, și că, astfel, necesitatea dublării reformei economice și administrative („o țară, două sisteme”) cu cea politică devenea stringentă¹⁴⁹. Teoreticienii chinezi aleg astfel, la indicațiile partidului, să părăsească clasificarea stalinistă prăfuită a modurilor de producție, de tip *piacikist*, optând pentru reintegrarea în teoria marxist-leninist-maoistă a modului de producție asiatic, tocmai pentru a surprinde caracteristicile istorice ale statului chinez centralizat și birocratic din perioada imperială și pentru a se dovedi astfel utili programului politic al partidului în direcția reformei administrației. Cercetătorii chinezi vor denunța ca „răuvoitoare” utilizarea pe care dat-o Wittfogel modului de producție asiatic, fapt ce însă nu i-a împiedicat să considere existența unui stat despotice și centralizat ca fiind elementul central al definiției despotismului oriental. Vor utiliza mai apoi propria versiune a modului de producție asiatic pentru a construi definiții „extinse” ale modului feudal (*fengjian*) pentru a descrie particularitățile istorice ale Chinei imperiale și pentru a argumenta, în conformitate cu indicațiile lui Xiaoping, influențele negative ale tradiției despotice asupra societății chineze contemporane¹⁵⁰.

Însă starea de lucruri propice studiilor dedicate modului asiatic de producție nu putea continua decât atâta timp cât referirile la acesta se făceau fie în legătură cu societatea chineză din perioada imperiului, fie legate de Uniunea Sovietică și de modelul stalinist. Dar în momentul în care lucrările Institutului Marx-Lenin-Mao încep a extinde utilizarea conceptului de mod asiatic de producție dincolo de cercetarea istorică, elementele conservatoare din partid vor determina autoritățile să impună stoparea cercetărilor privind acest aspect, sub acuza că ar fi reprezentat o poziție fățiș anti-comunitară și anti-colectivistă, deci o poziție antipartinică¹⁵¹. Reforma politică nu era parte a intențiilor decidenților politici de la Beijing. Astfel, scurta resurrecție teoretică a modului de producție asiatic de către ideologii chinezi se va vedea condamnată finalmente grație aceluiași trăsături caracteristice care au dus la extirparea ei inițială din teoria marxistă de către Stalin în anii '30.

Note

¹ Ca și contradicție între forțele productive și forma relațiilor – Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Ideologia germană*, ed. cit., p. 73.

² De la utilizarea comună a pământului din comunismul primitiv (sau proprietatea socială) la cea privată, industrială, de tip capitalist. Vezi și Delsol-Millon, Chantal, *Ideile politice ale secolului XX*, (Iași: Polirom, 2002), p. 15.

³ Disputele ce au apărut, în special în rândul ideologilor sovietici, cu privire la locul și relevanța modului de producție asiatic în raport cu varianta leninistă a marxismului sunt foarte bine tratate în Bailey, Anne, M., Llobera, Josep, R., *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*, (London: Routledge, 1981), pp. 49-105.

⁴ Probabil inspirat de John Stuart Mill – Kurfirst, Robert, „John Stuart Mill’s Asian Parable”, în *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 34, No. 3, (Sep., 2001), în special pp. 604-606. Pentru o prezentare a principalelor lucrări privind despotismul oriental ce preced abordarea lui Marx, vezi Venturi, Franco, „Oriental Despotism”, în *Journal of the History of Ideas*, Vol. 24, No. 1, (Jan.- Mar., 1963), pp. 133-142. De asemenea, vezi Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State* (London: New Left Books, 1974), pp. 462-550. În acest sens, nu trebuie făcută o confuzie, modul de producție asiatic nu face referire exclusivă la societățile orientale, ci la orice tip de societate care întrunește anumite caracteristici. Astfel, asemenea societăți se consideră că au existat și în America de Sud ori în Africa de Nord. Vezi Hall, Martin, „Archaeology and Modes of Production in Pre-Colonial Southern Africa”, în *Journal of Southern African Studies*, Vol. 14, No. 1, (Oct., 1987), pp. 1-17. În același timp, Marx nu o dată este acuzat că și-a formulat teoria sub influența întrucâtva nefastă a orientalismului (- vezi Inden, Ronald „Orientalist Constructions of India”, în *Modern Asia Studies*, Vol. 20, No. 3, (1986), în special pp. 421- 424), dominat de valori și constructe conceptuale europene (vezi Boivin, Nicole, „Orientalism, Ideology and Identity: Examining Caste in South Asian Archaeology”, în *Journal of Social Archaeology*, Vol. 5, No. 2, (2005), pp. 225-252.

⁵ O’Leary, Brendan, *The Asiatic Mode of Production: Oriental Despotism, Historical Materialism and Indian History*, (Oxford: Basil Blackwell, 1989).

⁶ Bernier, F., *Voyages contenant la description des états du grand Mogul, de l’Indoustan, du Royaume de Cachemire, etc.*, 1670. Traducerea în engleză a volumului poate fi accesată la pagina http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_6093710_000/index.html (accesat la 1 octombrie 2010).

⁷ Marx către Engels, 2 iunie 1853, citat în Bailey, Anne, M., Llobera, Josep, R., *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*, ed. cit., p. 24.

⁸ Delsol-Millon, Chantal, idem.

⁹ Marx, Karl, „Rezultatele viitoare ale guvernării britanice în Indii”, Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere alese*, ed.cit., vol. I, p. 350.

¹⁰ Delsol-Millon, Chantal, idem.

¹¹ Deși exemplul japonez se limitează în opinia mea doar la acest aspect în comparație cu trăsăturile modului de producție asiatic, societatea medievală japoneză corespunzând mai degrabă modului feudal de producție. Vezi Bloch, Marc, *Societatea feudală*, (Cluj: Ed. Dacia, 1996), Vol. II, p. 181. O interesantă abordare privind această problemă oferă și Collins, Randall, „An Asian Route to Capitalism: Religious Economy and the origins of Self-Transforming Growth in Japan”, în *American Sociological Review*, Vol. 62, No. 6, (Dec. 1997), pp. 843-865.

¹² Analizând societățile modului de producție asiatic, Perry Anderson propune și el un set de criterii de identificare a acestora, sintetizat în șase puncte principale: 1. Absența proprietății private; 2. Sate izolate și auto-suficiente unde agricultura se mixează cu producția casnică de comodități; 3. Un stat centralizat și despotice ce este unicul proprietar al pământului, bazat pe renta funciară și pe taxe, astfel apărând ca instrument al exploatării directe sau drept clasă conducătoare în sine; 4. Statul se ocupă cu construcția unor lucrări gigantice de irigații sau alte construcții cu caracter public; 5. Stagnarea orașelor ce au un caracter exclusiv administrativ și rentier; 6. Existența unei dezvoltări societale ciclice, esențialmente stagnantă. – Anderson, Perry, *op. cit.*, p. 483.

¹³ Edward, Andrew, „Marx's Theory of Class”, în *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 8, No. 3, (Sep., 1975), p. 458.

¹⁴ Cherkaoui, Mohamed, „Stratificarea”, în Boudon, Raymond (coord.), *Tratat de sociologie*, (București: Ed. Humanitas, 1997, pp. 124-125.

¹⁵ Asemeni lui Hindess și Hirst, consider că modul asiatic de producție trebuie cercetat în mod fundamental la un nivel abstract, ca produs teoretic definit prin locul pe care îl ocupă și prin funcția pe care o împlinește într-un câmp conceptual bine determinat, mai precis în problematica marxistă a modurilor de producție – Hindess, Barry; Hirst, Paul Q. – *Pre-Capitalist Modes of Production*, (London: Routledge & Kegan Paul, 1975), pp. 1-2. Vezi și Moseley, K., P., Wallerstein, Immanuel, „Precapitalist Social Structures”, în *Annual Review of Sociology*, Vol. 4, (1978), p. 260.

¹⁶ Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Ideologia Germană*, ed. cit., pp. 18-19.

¹⁷ Delsol-Millon, Chantal, idem.

¹⁸ Marx, Karl, *Capitalul*, ed. cit., Vol. I, p. 643.

¹⁹ Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, ed. cit., pp. 195; 157 – italicele autorului.

²⁰ Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Ideologia germană*, ed. cit., pp. 19.

²¹ Bailey, Anne, M., Llobera, Josep, R., *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*, (London: Routledge, 1981), p. 25. Marx identifică, din punct de vedere administrativ, zece funcții ce apar cu necesitate în orice sat oriental – de la funcționarul însărcinat cu strângerea taxelor (un fel de primar, căci mai are și alte tipuri de atribuții, incluzând coordonarea siguranței publice, în colaborare cu poliția) până la preot și astrolog, ce gestionează legăturile dinte lumea naturală și cea supranaturală (prezic vremea, recomandă ritualuri în funcție de cererile populației, etc) – Marx, Karl, „Guvernarea britanică în Indii”, în Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere alese*, ed.cit., vol. I, pp. 344-345.

²² Idem, p. 344.

²³ Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Ideologia germană*, ed. cit., p. 48.

²⁴ Marx, Karl, „Rezultatele viitoare ale guvernării britanice în Indii”, în Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere alese*, ed.cit., Vol. I, pp. 348-349.

²⁵ Marx, Karl, „Guvernarea britanică în Indii”, în Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere alese*, ed.cit., Vol. I, p. 346. Vezi și Bailey, Anne, M., Llobera, Josep, R., *op. cit.*, p. 26.

²⁶ Marx, Karl, „Guvernarea britanică în Indii”, *op. cit.*, Vol. I, p. 345. Din punctul de vedere al abordării ierarhiei religioase, Marx alege numai a o menționa trecător, la nivelul satului, prin reprezentanții ei – preotul și astrologul. În opinia mea, nici nu poate fi vorba de absența structurii ierarhice religioase în statele orientale, așa cum voi dezvolta mai jos. În privința tratării superficiale a problemei de către Marx, consider că el s-a preocupat mai degrabă de problemele legate de baza societății, aici apărând în primul rând dificultățile legate de explicația teoretică a modului de producție asiatic, elementele ideologice ale suprastucturii reprezentând un al doilea eventual pas al teoretizării.

²⁷ „În genere în Asia au existat, din timpuri imemorabile, numai trei ministere: cel al finanțelor. Sau al jafului intern; cel al războiului sau al jafului extern; și, în sfârșit, ministerul lucrărilor publice” – idem, p. 342.

²⁸ Engels, „Despre relațiile sociale din Rusia”, în *op. cit.*, Vol. II, p. 47. Vezi discuția mai amplă referitoare la comunitățile rusești.

²⁹ Marx, Karl, *Capitalul*, ed. cit., vol. I, p. 376.

³⁰ „Toate războaiele civile, invaziile, revoluțiile, cuceririle și foametea repetată – oricât de ciudat de complexă, rapidă și distrugătoare ar putea apărea succesiune lor în Hindustan – au rămas la suprafață, n-au pătruns în adânc.” – Idem.

³¹ Marx, Karl, „Rezultatele viitoare ale guvernării britanice în Indii”, în Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere alese*, ed.cit., pp. 349-350. Vezi și Marx, Karl, „Puternica dezorganizare a finanțelor Indiei”, în Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere*, (București: Ed. Politică, 1962), Vol. I, pp.321-329.

³² Marx, Karl, „Rezultatele viitoare ale guvernării britanice în Indii”, în *op. cit.*, Vol. I, p. 349. Vezi și *Capitalul*, pp. 674-684.

³³ Cf. *Ideologia germană*, ed. cit., pp. 17-18.

³⁴ În Prefața la „Contribuții la critica economiei politice”, Marx prezintă stadiile evolutive ale istoriei, ordonând modul de producție asiatic înaintea celui antic, lăsând astfel a se înțelege că la nivel teoretic ar exista

o trecere de la unul la celălalt (Marx, Karl, „Prefață la „Contribuții la critica economiei politice”, în *op. cit.*, Vol. I, p. 362). Totuși, urmând firul logicii teoretice marxiste, factorul exogen reprezentat de colonialismul britanic nu a condus către emergența modului sclavagist de producție în India, ci a reprezentat o formă de ardere a etapelor istorice, astfel ordonarea din Prefață apărând cel puțin stranie.

³⁵ Ce se poate exemplifica prin opțiunea lui Engels de a trece sub tăcere modul de producție asiatic în lucrarea sa *Originea familiei, a proprietății private și a statului*. Vezi în special cap. IX. „Barbarie și civilizație”, unde Engels prezintă structurat etapele trecerii de la societatea tribală la societatea cu stat, iar apariția claselor survine odată cu dezvoltarea diviziunii muncii în cadrul orânduirii gentilice – în Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere alese*, ed. cit., Vol. II, pp. 280-298, în special pp. 291-292.

³⁶ Argument prezentat în referatul privind teoria ideologiei la Marx și Engels.

³⁷ „aceste trei momente – forța de producție, condițiile sociale și conștiința – pot și trebuie să intre în contradicție între ele” – Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Ideologia germană*, ed. cit., p. 28.

³⁸ Un model asemănător utilizează și pentru a demonstra trecerea de la societatea sclavagistă la cea feudală, apelând la elementul exterior al invaziilor barbare și nu la contradicțiile interne generate înăuntrul modului respectiv de producție. Marele inconvenient al sclavagismului din punct de vedere teoretic îl reprezintă proprietatea unei clase asupra forței umane de muncă. Consider că problema teoretică ridicată de sclavagism se regăsește în mod acut în cazul modului de producție asiatic. Vezi Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Ideologia germană*, ed. cit., p. 20.

³⁹ Vezi și *Capitalul*, ed. cit., Vol. I, pp. 674-684.

⁴⁰ „Prin rapida perfecționare a tuturor instrumentelor de producție, prin comunicațiile înfinit înlesnite, burghezia antrenează în civilizație toate națiunile. [...] Ea constrânge toate națiunile să-și însușească modul de producție al burgheziei, dacă nu voiesc să piară; ea le silește să introducă la ele însele așa zisa civilizație, adică să devină burgheze”, Marx, Karl, Engels, Friedrich, „Manifestul Partidului Comunist”, în *Opere alese*, Vol. 1, p. 14.

⁴¹ Exemplele favorite ale lui Marx provenind în genere din istoria Angliei, Franței și a Italiei – Marx, Karl, *Capitalul*, ed. cit. Vol. I, pp. 636- 657. Vezi și în Chantal-Delsol, *op.cit.*, p. 16; Best, Steven, *The Politics of Historical Vision. Marx, Foucault, Habermas* (New York&London: The Guilford Press, 1995), p.69

⁴² Sau, pentru a fi mai precis, aspectele ideologic-deterministe ale teoriei.

⁴³ Vezi Kang, Bong W. , „Large Scale Reservoir Construction and Political Centralization. A Case Study from Ancient Korea”, în *Journal of Anthropological Research*, Vol. 62, Issue 2, (Summer, 2006), pp. 193-216; Létourneau, Jocelyn, „L’Itinéraire d’un débat”, în *Canadian Journal of African Studies/Revue Canadienne des Études Africaines*, Vol. 19, No. 1, (1985), pp. 141-170; Wittfogel, Karl A., „Results and problems of the study of Oriental Despotism”, în *Journal of Asian Studies*, Vol. 28, No. 2, (Feb., 1969), pp. 357-365 (vezi în special p. 358, asupra căreia voi reveni mai jos).

⁴⁴ Wittfogel, Karl, A., *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, (New Haven: Yale University Press, 1957).

⁴⁵ Vezi și foarte interesanta critică a lui Meisner, Maurice, „The Despotism of Concepts: Wittfogel and Marx on China”, în *China Quarterly*, No. 16, (Oct. – Dec., 1963), pp. 99-111.

⁴⁶ Marx, Karl, „Guvernarea britanică în Indii”, în Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere alese*, ed. cit., p. 342; Wittfogel, Karl, A., „The Marxist View of Russian Society and Revolution”, în *World Politics*, Vol. 12, No. 4. (Jul., 1960), p. 490.

⁴⁷ Vezi Bailey, Anne, M., Llobera, Josep, R., *op.cit.*, pp.158-160; Elster, Jon, *op. cit.*, pp. 58-59.

⁴⁸ Wittfogel, Karl, A., *op. cit.*, p. 420.

⁴⁹ Vezi și Sanders, William, Price, Barbara, *Mesoamerica. The Evolution of a Civilization*, (New York: Random House, 1968), p. 178; Offner, Jerome, „On the inapplicability of „Oriental Despotism” and „Asiatic Mode of Production” to the Aztecs of Texcoco”, în *American antiquity*, Vol. 46, No. 1, (Jan. 1981), pp. 43-61.

⁵⁰ Bailey, Anne, M., Llobera, Josep, R., *op. cit.*, p. 29. Clasa conducătoare în despotismele asiatice este alcătuită „dintr-o birocrăție agro-managerială și un autocrat suprem” – Wittfogel, Karl, A., „Results and Problems of the Study of Oriental Despotism”, în *The Journal of Asian Studies*, Vol. 28, No. 2, (Feb., 1969), p. 361.

⁵¹ Ce au un dublu rol – productiv, ca sisteme de irigații – respectiv protector, ca element de controlare a inundațiilor.

⁵² Wittfogel, Karl, A., *Oriental Despotism*, ed. cit., p. 440.

⁵³ Murdock, George Peter, „Review of *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*”, în *American Anthropologist*, Vol. 59, p. 546.

⁵⁴ Wittfogel discută în genere despre puterea „statului”, ce în Orient exercita în sfera politică o putere absolută, cerând supușilor supunere totală și fiind capabil a impune acestora o izolare totală – Wittfogel, op.cit., pp. 149-160. Însă în anumite contexte, Wittfogel discută și dimensiunea suveranului, chiar în comparație cu comunismul sovietic, în sensul afirmării faptului că, în condiții de putere totală, personalitatea liderului auto-crat capătă o importanță politică majoră – idem, pp. 107, 345.

⁵⁵ Ceea ce pune într-o lumină foarte interesantă aserțiunea cu privire la natura stagnantă a modului de producție asiatic.

⁵⁶ Orientul elenist și imperiul roman s-au orientalizat prin contagiune, Rusia moscovită preia despotismul de la mongolii Hoardei de Aur, ce îl aduseseră din China, etc. În special pentru conceptul de societate hidraulică marginală, ce i se aplică Rusiei țariste, vezi Wittfogel, Karl, A., *Oriental despotism...*, ed. cit., p. 173 și urm.

⁵⁷ Wittfogel, Karl, A., „A Stronger Oriental Despotism”, în *China Quarterly*, No. 1, (Jan.-Mar., 1960), pp. 29-34; „The Marxist View of Russian Society and Revolution”, în *World Politics*, Vol. 12, No. 4. (Jul., 1960), pp. 487-508; „Chinese Society: An Historical Survey”, în *The Journal of Asian Studies*, Vol. 16, No. 3, (May, 1957), pp. 343-364; „Russia and the East: A Comparison and Contrast”, în *Slavic Review*, Vol. 22, No. 4, (Dec. 1963), pp. 627-643; „The Marxist View of China” (Part 1&2), în *China Quarterly*, No. 11&12, (Jul.- Sep., 1962), (Oct.-Dec. 1962), pp. 1-20; 154-169.

⁵⁸ Wittfogel, Karl, A., „A Stronger Oriental Despotism”, în *China Quarterly*, No. 1, (Jan.-Mar., 1960), p. 32.

⁵⁹ Burnham, James, *The Managerial Revolution*, (Indiana University Press, 1960).

⁶⁰ Opera sa fiind considerată a fi în mod particular orientată ideologic, ca deviere de la gândirea ortodoxă a lui Marx. Gunther Lewin consideră demersul lui Wittfogel drept „pseudo-marxist”: Lewin, Gunther, „Wittfogel on the Asiatic Mode of Production”, în Bailey, Anne, M., Llobera, Josep, R., *op. cit.*, p. 158 ; vezi și recenzia lui Pulleyblank, E., G., „Oriental Despotism : A Comparative Study of Total Power by Karl A. Wittfogel”, în *Bulletin of The School of Oriental and African Studies, University of London*, Vo. 21, No. 1/3,(1958), pp. 657-660.

⁶¹ Krader, L., *The Asiatic Mode of Production*, (Assen: Van Gorcum, 1975).

⁶² Perioada de tinerețe, incipientă, exemplificată de colaborarea la „Rheinische Zeitung” (no. 139/1842), cea de-a doua perioadă în care conceptul începe a prinde contur, accentul fiind pus pe caracterizarea politică și socială a societății (articolele scrise în 1853 pentru „The New York Daily Tribune” și corespondența din aceeași perioadă cu Engels), respectiv perioada în care are loc cristalizarea propriu-zisă a teoriei, ce culminează cu primul volum al *Capitalului*, unde teoria apare ca atare, în sensul strict al cuvântului, dar nesistemată, fiind exprimată în diverse părți ale textului – Krader, L., *op. cit.*, pp. 1-2.

⁶³ Vezi dezbateră din *Soviet Anthropology and Archeology*, Vol. 4, No. 4, 1965.

⁶⁴ Din această perspectivă, modul de producție asiatic asemănându-se cu cel occidental, capitalist, consideră Krader – Krader, *op. cit.*, p. 152.

⁶⁵ Idem., pp. 185, 275, 292.

⁶⁶ Marx, Karl, „Guvernarea britanică în Indii”, *op. cit.*, Vol. I, p. 343

⁶⁷ Krader, Lawrence, „Principles and critique of the asiatic mode of production”, în Bailey, Anne, M., Llobera, Josep, R., *op. cit.*, p. 325.

⁶⁸ Krader este, de altfel, foarte vag în a interpreta clasa: „deși clasele sociale își fac apariția în modul asiatic de producție, opoziția dintre ele nu este dezvoltată. Întreaga societate a modului asiatic de producție, în toate clasele ce o compun, este menținută în cadrul formelor și relațiilor tradiționale, în timp ce opozițiile, dacă sunt exprimate în vreun fel, se manifestă într-un mod abia perceptibil pentru observatorul venit dintr-o societate capitalistă și într-o formă ce este greu recognoscibilă celor formați în tradiția europeană. Folclorul este forma de exprimare a opoziției” – idem, p. 327.

⁶⁹ Mai ales că Marx discută nu despre birocrație propriu-zisă ci despre apariția sistemului de caste ca rezultat al dezvoltării diviziunii muncii, punând astfel sub semnul întrebării abordarea lui Krader, care consideră că

instituțiile statale premerg apariția modului de producție asiatic. – Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Ideologia germană*, ed. cit., p. 36.

⁷⁰ Pe de altă parte birocrăția ar fi mult mai ușor definibilă, în chiar contextul marxist al explicației privind modul de producție asiatic, ca un pur element suprastructural, dependent de voința dominantă a monarhului. .

⁷¹ Idem, pp. 325-326. „aparatul de stat și satele aveau puține puncte în care se relaționau. Taxele erau colectate de către stat în forma muncii obligatorii și a produselor agricole ridicate cu forța. Aceste taxe corespundeau în același timp formelor respective de rentă: în muncă și rentă produse”

⁷² „Surplusul pe care [satul] îl oferă statului capătă forma lucrărilor publice caracteristice monarhiilor orientale. Aceste lucrări reprezentau beneficiul satelor din partea structurilor statului în schimbul muncii forțate și a produselor extrase se la ele” – idem, p. 326.

⁷³ Idem– „producția la nivelul satelor nu era dezvoltată. Fiecare sat producea în mare aceleași lucruri ca și satul vecin; schimburile dintre ele aveau loc în forma și pe bazele diferențelor cantitative de produse agricole și de resurse naturale oferite de fiecare, acestea fiind subiectul variațiilor regionale și climatice”.

⁷⁴ Idem.

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ Pentru o mai bună imagine asupra variilor tipuri de abordări și direcții privind aspectele teoretice ale modului de producție asiatic vezi Moseley, K., P., Wallerstein, Immanuel, „Precapitalist Social Structures”, în *Annual Review of Sociology*, Vol. 4, (1978), pp. 259-290.

⁷⁷ Cazul piramelor egiptene cred că reprezintă din acest punct de vedere un bun exemplu. Acestea au fost realizate nu cu munca miilor de sclavi, tipică unei societăți aflate în stadiul de dezvoltare specific modului de producție sclavagist, ci de oameni liberi, pe întreținerea și la comanda șefului statului, faraonul. Utilitatea socială a acestora nu era una materială – precum era cea a sistemului de irigații, de exemplu – ci fundamental spirituală: cea de asigurare a stabilității însăși a statului prin asigurarea unei treceri ușoare a faraonului-semi-zeu în lumea morților.

⁷⁸ Wittfogel, Karl, A., *Oriental Despotism*, ed. cit., p. 440.

⁷⁹ Marx, Karl, „Guvernarea britanică în Indii”, în Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere alese*, ed. cit., Vol. I, p. 346.

⁸⁰ Vorbind despre formele relațiilor sociale din Rusia secolului XIX, Engels remarcă faptul că revoluția potențială, originată în zona țărănimii, nu ar putea lua altă formă decât ca revoltă împotriva clasei nobiliare ori împotriva birocraților corupți, nu însă și a țarului: „poporul rus, acest „revoluționar din instinct”, a făcut într-adevăr nenumărate răscoale țărănești izolate împotriva *nobilimii* și împotriva funcționarilor izolați, dar *nicio dată împotriva țarului*, afară doar de cazul în care un țar fals s-a ridicat pretinzând tronul. [...] Dimpotrivă, țarul este zeul pământesc al țaranului rus” – Engels, Friedrich, „Despre relațiile sociale în Rusia”, în Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Opere alese*, ed. cit., Vol. II, p. 49.

⁸¹ Acest tip de societăți dezvoltând o formă particulară de viziune asupra propriei organizări socio-politice, mai degrabă apropiat de conceptul de „galactic polities”. Vezi Tannenbaum, Nicola, „Production and Peasant States: Southeast Asian Pre-Modern Polities”, în *The Australian Journal of Anthropology*, Vol. 4, No. 1, p. 45; Geertz, Clifford, *Negara: The Theater State in Nineteenth Century Bali*, (Princeton: Princeton University Press, 1980);

⁸² Vezi și Schulze, Hagen, *Stat și națiune în istoria europeană*, (Iași: Polirom, 2003), pp.34-54. Vezi și Le Goff, Jacques, *Civilizația occidentului medieval*, (București: Ed. Științifică, 1970), cap. VIII. Societatea creștină, pp. 341- 420.

⁸³ Așa cum este cazul Japonez, Otoman, Bizantin, Roman, etc – vezi Bloch, Marc, *Regii taumaturgi*, (Iași: Polirom, 1997), pp. 326-329; Diehl, Charles, *Figuri bizantine*, (București: Ed. Pentru Literatură, 1969), Vol. I pp. 56-65: Diehl menționează *Cartea ceremoniilor*, ce prezintă protocolul ceremoniilor religioase la care împăratul era obligat să participe, dar accentuează dreptul împăratului roman de a ”guverna în mod despotice Biserica, în ce privește lucrurile, ca și persoanele. [...] Împăratul convoca conciliile; el era reprezentat aici prin înalți funcționari, când nu asista în persoană, ratifica deciziile Părinților și acestea nu aveau putere de lege decât după această ratificare. [...] De asemenea, împăratul intervenea în numirea înalților demnitari ai bisericii. Când era vorba de a alege pe patriarhul Constantinopolului, Sinodul prezenta suveranului o listă de trei persoane între care el trebuia să aleagă; dar împăratul își rezerva dreptul, dacă numele nu-i convenea, să adau-

ge o a patra persoană care-i plăcea mai mult; în așa fel, încât împăratul era acela care-l alegea pe patriarh” – pp. 56-57.

⁸⁴ Reamintesc, unde Marx înțelegea prin dimensiunea ideologică toate „formele juridice, politice, religioase, artistice sau filosofice” – Marx, Karl, „Prefață la „Contribuții la critica economiei politice”, în *op. cit.*, Vol. I, p. 361.

⁸⁵ „forma primitivă în care apare diviziunea muncii la hinduși și la egipteni provoacă sistemul castelor în statul și în religia acestor popoare, apoi istoricul crede că sistemul castelor este forța care a produs această formă socială primitivă” – Marx, Karl, Engels, Frierich, *Ideologia germană*, ed. cit., p. 36.

⁸⁶ Ce ar putea fi înțeles mai degrabă și prin prisma conceptului de „capital spiritual” dezvoltată de Bradford Verter pornind de la ideile lui Bourdieu, și care dezvoltă un model ce tratează cunoașterea religioasă, competențele și preferințele ca bunuri poziționale în cadrul unei economii simbolice – Verter, Bradford, „Theorizing Religion with Bourdieu against Bourdieu”, în *Sociological Theory*, Vol. 21, No. 2, (Jun., 2003), pp. 150-174; vezi, de asemenea, Bourdieu, Pierre, *Economia bunurilor simbolice*, (București: Ed. Meridiane, 1986), pp. 31-111; 202-267.

⁸⁷ Concepția imperială monistă despre putere stabilită în Imperiul Roman de către Constantin în 337, ce subordonează *Jus sacrum* lui *Jus publicum*, face ca puterea bizantină să supună teologia rațiunilor statului, devenind „patrimonială în sensul că-și subordonează aparatul administrativ și militar, resursele financiare, pe scurt întreg domeniul public cât și oamenii pe care îi consideră proprietate sau servitori ai Basileului.[...] Într-un astfel de context, Basileul ‚celei de-a doua Rome’ (Constantinopol) întruchipează un soi de divinitate atotstăpânitoare, papă și monarh totodată, proprietar al lucrurilor și al oamenilor” – Hermet, Guy, *Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa* (Iași: Ed. Institutul European, 1997), p. 35.

⁸⁸ Bendix, Reinhard, „Inequality and Social Structure: A Comparison of Marx and Weber”, în *American Sociological Review*, Vol. 39, No. 2, (Apr., 1974), pp. 150.

⁸⁹ Riasanovsky, Nicholas, „Oriental despotism and Russia”, în *Slavic Review*, Vol. 22, No. 4, (Dec., 1963), p. 645.

⁹⁰ Vezi și Taylor, Romeyn, „Chinese Hierarchy in Comparative Perspective”, în *Journal of Asian Studies*, Vol. 48, No. 3, (Aug., 1989), pp. 490-511; Dumont, Louis, *Homo Hierarchicus* (Chicago: University of Chicago Press, 1980).

⁹¹ Vezi și Worsley, Peter, *Marx and Marxism*, (London&New York: Routledge, 2002), 2nd ed., pp. 65-66.

⁹² „Accentul pus pe funcția economică a statului asiatic implică faptul că o birocrație funcțională poate fi clasa conducătoare” – Wittfogel, Karl, A., „Results and Problems of the Study of Oriental Despotism”, în *The Journal of Asian Studies*, Vol. 28, No. 2, (Feb., 1969), p. 358.

⁹³ Așa cum o ilustrează situația din Rusia țaristă, unde birocrația nobilimii de serviciu (dvorianstvo) devine o formă de nouă clasă conducătoare, ce își originează prpria putere în mod esențial din relația sa cu statul autocrat – Wittfogel, Karl, A., „Russia and the East: A Comparison and Contrast”, în *Slavic review*, Vol. 22, No. 4, (Dec., 1963), pp. 627 și urm.

⁹⁴ Tu Wei-Ming, „A Note on Wittfogel’s Science of society”, în *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, Vol. 11, 1979, p. 38.

⁹⁵ Influență majoră a perioadei, modelând și alte analize, dintre care poate cea mai relevantă pentru demersul lucrării de față o reprezintă cea a lui Milovan Djilas, *The New Class. An Analysis of the Communist System*, (Orlando: First Harvest/Harcourt Brace Jovanovich, 1983).

⁹⁶ Wittfogel, Karl, A., „A Stronger Oriental Despotism”, în *China Quarterly*, No. 1, (Jan.-Mar., 1960), p. 29.

⁹⁷ Idem.

⁹⁸ Idem, p. 30.

⁹⁹ McIntyre, Kevin, „Geography as Destiny: Cities, Villages and Khmer Rouge Orientalism”, în *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 38, No. 4, (Oct., 1996), p. 734.

¹⁰⁰ Idem, pp. 735-737.

¹⁰¹ Una dintre lucrările cele mai relevante din acest punct de vedere o reprezintă teza de doctorat a lui Khieu Samphan, viitorul șef de stat al Kampuciei Democrate, cu titlul *Dezvoltarea economică și industrială a Combidgei* (1959 – idem, pp. 742-743).

¹⁰² Vezi și Gellner, Ernest, „Soviets against Wittfogel: Or, the Anthropological Preconditions of Mature Marxism”, în *Theory and Society*, Vol. 14, No. 3, (May, 1985), p. 341, cu privire la „încăpățănarea” teoretică a cercetătorilor sovietici de a vedea în istorie numai cinci etape ale dezvoltării umane (comunism primitiv, sclavagism, feudalism, capitalism, socialism).

¹⁰³ „Trebuie să ne amintim că versiunea leninistă a marxismului reprezintă doctrina oficială a statului; și că dacă acest lucru poate însemna puțin atunci când statul este slab, este totul atunci când deținătorii puterii controlează comportamentul cercetătorilor lor atât la nivel practic cât și la nivel teoretic. Ideologii Bizanțului puneau un mare accent pe opera lui Aristotel; dar au marginalizat importanța acelor scrieri ale sale ce comparau variile forme de guvernământ democratic și aristocratic cu cel al guvernării despotice a unei singure persoane, în care trăiau.” – Wittfogel, Karl, A., „Results and Problems of the Study of Oriental Despotism”, în rev. cit., p. 358.

¹⁰⁴ Idem.

¹⁰⁵ Așa cum a fost cazul în Uniunea Sovietică din perioada stalinistă, în care deportările unor populații întregi făceau parte din arsenalul uzual al politicii interne – vezi Polian, Pavel, *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, (Budapest/New York: Central European University Press, 2004), în special pp. 57-114; Gregor, Paul, Lazarev, Valery (Ed.), *The Economics of Forced labor: The Soviet Gulag* (Stanford: Hoover Press, 2003), pp. 1-21. De asemenea, vezi Viola, Lynne, Danilov, V.P., Ivnitkii, N.A., Kozlov, Denis (Ed.), *The War Against the Peasantry, 1927-1930. The Tragedy of the Soviet Countryside*, (New Haven&London: Yale University Press, 2005), în special problematica eliminării culacilor ca și clasă la începutul anilor '30, p. 176; Kenez, Peter, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), pp. 103-132; Fitzpatrick, Sheila, *The Russian Revolution* 2nd ed, (Oxford: Oxford University Press, 2001), pp. 135-141.

¹⁰⁶ Așa cum este cazul extinderii imperiului sovietic de după cel de-al doilea război mondial, ocuparea Tibetului de către China, intervenția sovietică în Afganistan, etc. Agresivitatea acestei forme de colonialism este reprezentată în primul rând de utilizarea pe scară largă a forței militare și a terorii pentru asigurarea controlului. Ca exemple relevante, putem considera criza maghiară din 1956 ori cea cehoslovacă din 1968. Forța brută era de regulă dublată de teroarea polițienească ce avea drept obiectiv primar decapitarea elitelor locale și înlocuirea lor cu „coloni” proveniți de la centru. Vezi Györkei, Jenő, Horváth, Moklós, *Soviet Military Intervention in Hungary, 1956* (Budapest: Central European University Press, 1999), pp. 30-32; 63-68; 103-105; Irving, David, *Uprising! One Nation's Nightmare: Hungary, 1956*, (London: Focal Point Publications, 2001), pp. 196- 209. Hrusciiov decide să justifice intervenția sovietică din Ungaria ori represiunea din Polonia prin afirmația strict ideologică privită ca principală contribuție teoretică a sa, a coexistenței pașnice: „Revoluția nu trebuie să fie exportată. Dar nici contrarevoluția” – în Khrushchev, Serghei (Ed.), *Memoirs of Nikita Khrushchev*, (University Park: Pennsylvania University Press, 2006), p. 515.

¹⁰⁷ Wittfogel, Karl, A., „A Stronger Oriental Despotism”, în rev. cit., p. 31, 33.

¹⁰⁸ Ciu En-Lai, „Cu privire la propunerile pentru cel de-al doilea plan cincinal de dezvoltare a economiei naționale a R.P:Chineze”, în *Congresul al VIII-lea al Partidului Comunist Chinez. Rapoarte, cuvântări, documente*, (București: Ed. De Stat Pentru Litereatură Politică, 1957), pp. 159-160.

¹⁰⁹ Bachman, David, *Bureaucracy, Economy and Leadership in China: The Institutional Origins of the Great Leap Forward*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), pp. 1-2

¹¹⁰ Wittfogel, Karl, A., „A Stronger Oriental Despotism”, în rev.cit., p. 33.

¹¹¹ James Gregor, A, *Fetele lui Ianus. Marxism și fascism în secolul XX*, (București: Ed. Univers, 2002), p. 27.

¹¹² Wittfogel, Karl, A., „The Marxist View of Russian Society and Revolution”, în *World Politics*, Vol. 12, No. 4. (Jul., 1960), p. 492. În același timp, în mod straniu, Marx și Engels se pronunță în prefața din 1882 a *Manifestului Partidului Comunist* că „actuala posesiune în obști a pământului în Rusia va putea să fie punctul de plecare al dezvoltării comuniste” (Marx, Karl, Engels, Friedrich, Prefața la ediția rusă a „Manifestului Partidului Comunist”, în *Opere alese*, ed.cit., Vol.1, p. 4), scutind societatea rusă de stadiile istorice prin care conform teoriei ar fi trebuit să treacă în mod necesar pentru a „se coace” din perspectiva revoluției și a instaurării comunismului.

¹¹³ Kliucevski, citat în Wittfogel, Karl, a., „Russia and the East: A Comparison and Contrast”, în *Slavic review*, Vol. 22., No. 4, (Dec., 1963), p. 628. Influența bizantină poate fi cel mai bine înțeleasă prin intermediul asumării monopolului ideologic de către țări, prin dezvoltarea conceptului de „a treia Romă”. Vezi și Riasanovsky, Nicholas, art. cit., p. 645

¹¹⁴ Idem.

¹¹⁵ Idem.

¹¹⁶ Riasanovsky, Nicholas, idem; Vezi și Pipes, Richard, *Russia Under the Old Regime* (Harmondsworth: Penguin Books, 1974), pp. 52-54; 69-70; 77-79; van Creveld, Martin, *The Rise and Decline of the State*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), p. 264.

¹¹⁷ Pavel Muf, *Kitaiskai Revolusia*, (Moscow, 1932), citat de Wittfogel, Karl, A., „The Marxist View of China”, în *China Quarterly*, No. 12, (Oct.-Dec., 1962), p. 164.

¹¹⁸ Pentru variile poziții pe care Lenin le-a avut cu privire la modul de producție asiatic, vezi Wittfogel, Karl, A., *Oriental Despotism...*, ed. cit., pp. 391-394.

¹¹⁹ Idem, 402 și urm. Decizia venea, de altfel, pe fondul unor îndelungate dezbateri, ce se originau încă din perioada conflictului Lenin-Plehanov. Plehanov, de altfel, argumentase extensiv cu privire la caracterul asiatic al organizării societății rusești din perioada țaristă, adoptând o poziție asemănătoare celei prezentate de Marx cu privire la India și relevanța factorului extern britanic. (Plehanov, G. V., „Divergențele noastre”, în *Opere filosofice alese*, (București: Ed. Politică, 1958), pp. 202-212). Introduce ideea originală conform căreia încercarea de industrializare a Rusiei lui Petru cel Mare a avut loc în termenii cei mai asiatici cu puțință: neavând muncitori, Petru cel Mare pune la muncă pe *iobagii statului*, creând astfel o formă nouă, inexistentă în occident, cea a *iobăgiei industriale*, conchizând astfel că dezvoltarea capitalismului în Rusia nu a condus, ca în Occident, către distrugerea formelor feudale ci, dimpotrivă, le-a întărit. (Plehanov, G. I., *Contribuții la istoria materialismului. Holbach-Helvetius-Marx*, (București: Ed. PMR, 1947), pp. 168-169. Vezi și Wittfogel, Karl, A., „The Marxist View of China”, în în *China Quarterly*, No. 11, (Jul.- Sep., 1962), p. 1.

¹²⁰ ***, *Discussion of the Asiatic Mode of Production*, (Moscow, 1931), pp. 34, 87, citat în Wittfogel, Karl, A., „Results and Problems of the Study of Oriental despotism”, rev.cit., p. 358; vezi și Zagoria, Donald, S., „Mao's Role in the Sino-Soviet Conflict”, în *Pacific Affairs*, Vol. 47, No. 2, (Summer, 1974), p.141.

¹²¹ Rapp, John, A., „The Fate of Marxist Democrats in Leninist Party States: China's Debate on the Asiatic Mode of Production”, în *Theory and Society*, Vol. 16, No. 5, (Sep., 1987), p. 716.

¹²² Un alt aspect al construcției teoretice al marxism-leninismului reprezentându-l selectivitatea cu care ideologia sovietică (și, prin urmare, și cei din țările satelite, mai târziu) de la institutele de depozitare ale manuscriselor întemeietorilor alegeau să alcătuiască planul editorial. Astfel, texte ale lui Marx ce erau neconvenabile regimului erau trecute sub tăcere, așa cum este cazul *Manuscriselor economico-filosofice* ori a scrisorii către Vera Zasulici. Vezi și Takahisa, Oishi, *The Unknown Marx. Reconstructing a Unified Perspective*, (London: Pluto Press, 2001), p. 153.

¹²³ Idem, p. 362; Wittfogel, Karl, A., „The Marxist View of China”, în *China Quarterly*, No. 12, (Oct.-Dec., 1962), pp 157 -159.

¹²⁴ ***, *Istoria Partidului Comunist (Bolșevic) al Uniunii Sovietice*, (Moscovia: Ed. în Limbi Străine, 1944), p. 128.

¹²⁵ Se pot lua, în privința cazului românesc, câteva exemple – în *Bazele filozofiei marxiste* (București: Ed. Politică, 1959), în capitolul XII, „Producția materială – baza vieții sociale”, la p. 464 se enumeră în stil *piacik* etapele dezvoltării și succesiunii formațiunilor social-economice: „locul formațiunii *comunei primitive* a fost luat de formațiunea *sclavagistă*, care a fost înlocuită de *feudalism*; orânduirea feudală a trebuit să cedeze locul orânduiri *capitaliste*, iar aceasta est azi înlocuită în unele țări prin orânduirea *socialistă*, care reprezintă prima fază a formațiunii *comuniste*”. În manualul de socialism științific apărut în 1962, în capitolul II – „Marxism-leninismul despre producția materială ca bază a vieții sociale. Modul de producție – factor determinant în dezvoltarea societății. Baza și suprastructura societății. Rolul maselor populare și al personalității în istorie”, tratând despre determinismul geografic consideră că acesta este o „denaturare grosolană a rolului mediului geografic în dezvoltarea societății”, reprezentând „baza ideologică a expansiunii și dominației burgheziei, o justificare teoretică a aspirării coloniale” – ***, *Socialism științific*, (București: Ed. Politică, 1962), pp. 47-48.

¹²⁶ Gellner, Ernest, art.cit., p. 341.

¹²⁷ Idem, p.342.

¹²⁸ Fapt ce a produs reacții în China. Încăpățânarea Moscovei de a identifica China imperială cu societățile feudale producea încurcături în rândul istoricilor chinezi, fiind fapt îndeobște cunoscut că sistemul feudal (*feng-chien*) fusese abolit în China de către fondatorul imperiului unificat în secolul 3 î.C. Vezi Witfogel, Karl. A., „The Marxist View of China”, în *China Quarterly*, No. 12, (Oct.-Dec. 1962), p. 160.

¹²⁹ Rapp, John, A., „The Fate of Marxist Democrats in Leninist Party States: China’s Debate on the Asiatic Mode of Production”, în *Theory and Society*, Vol. 16, No. 5, (Sep., 1987), p. 709.

¹³⁰ Luehrmann, Sonja, „Russian Colonialism and the Asiatic Mode of Production: (Post-) Soviet Ethnography Goes to Alaska”, în *Slavic Review*, Vol. 64, No. 4, (Winter, 2005), p. 851; Politarianismul ca și concept deriva din grecescul *politeia* (stat), fiind astfel un artificiu teoretic prin care se deosebea forma feudală de proprietate asupra mijloacelor de producție de cea în care statul reprezenta unicul proprietar. Sintetizând concepția lui Semenov, Andrei Grinev arată că „în orice societate politariană există un singur proprietar suprem, care exploatează în mod colectiv întregul clasei producătorilor – aparatul de stat. Dacă în feudalism surplusul de produse se duce în mod direct către fiecare stăpân feudal, în politarianism acesta mai întâi se duce către stat și mai apoi este divizat între servitorii și oficialii acestuia, repartizându-se conform poziției acestora pe scara ierarhică și funcției lor.”, iar vârful ierarhiei aparatului de stat (suveranul) deține funcția de „distribuitor suprem al proprietății deținute în comun de către clasă”, fiind dotat cu „putere și influență nelimitate” – Grinev, Andrei, V. „Kolonialnii politarizm v novom svete” („Politarismul colonial într-o lume nouă”), în *Etnograficheskoe obozrenie*, No. 4, 1996, p. 54, citat în Luehrmann, Sonja, art.cit., p. 856.

¹³¹ Idem, p. 852.

¹³² Schwartz, Benjamin, *Chines Communism and the Rise of Mao*, (Cambridge: Harvard University Press, 1951), citat în Selden, Mark, „Mao Ze-Dong, and the Dialectics of Socialist Development, în *Modern China*, Vol. 3, No. 4, (Oct., 1977), pp. 407-408.

¹³³ Mao, Tze-Dun, „Hotărâre cu privire la unele probleme ale istoriei partidului nostru”, în *Opere alese*, (București: Editura de Stat Pentru Literatură Politică, 1957), Vol. 4, p. 322.

¹³⁴ Mohanty, Manoranjan, „Revolutionary Ideology in Maoist Outlook”, în *China Report*, Vol. 7, (Jan.-Feb. 1971), pp. 34-41.

¹³⁵ Kelliher, Daniel, „Chinese Communist Political Theory and The Rediscovery of The Peasantry”, în *Modern China*, Vol. 20, No. 4 (Oct. 1994), pp. 387-415; Harrison, James, P., „Communist Interpretations of the Chinese Peasant Wars”, în *The China Quarterly*, No. 24, (Oct., 1965), pp. 92-118.

¹³⁶ Vezi și sinteza pe care premierul Hua Kuo-Feng o face gândirii maoiste în discursul său memorial din piața Tienanmen, și mai ales sublinierea pe care o face cu privire la rolul ideologiei în societatea chineză: „corectitudinea sau incorectitudinea liniei politice și ideologice decide totul”, în ***, „After Mao”, *China Report*, Vol. 12, (Sept.-Dec., 1976), pp. 85-86.

¹³⁷ Cefkin, Leo J., „Book Reviews: *The Communism of Mao Tse-Tung*. By Arthur A. Cohen, în *Political Research Quarterly*, Vol. 18, (1964), p. 696.

¹³⁸ Ce afirma cu claritate că „pe planul internațional, noi facem parte din frontul antiimperialist, în fruntea căruia stă Uniunea Sovietică” – Mao Tze-Dun, „Despre dictatura democrației populare”, în *Articole și cuvântări alese*, (București: Ed. PMR, 1951), p. 169. Vezi și Whiting, Allen S., „Dynamics of the Moscow-Peking Axis”, în *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 321, pp. 100-111.

¹³⁹ Zagoria, Donald, S., „Mao’s Role in the Sino-Soviet Conflict”, în *Pacific Affairs*, Vol. 47, No. 2, (Summer, 1974), p. 146.

¹⁴⁰ O foarte interesantă abordare a problemei interpretării marxismului în China o oferă Jung, Petee; Jung, Hwa Tol, „The Hermeneutics of Political Ideology and Cultural Change: Maoism as the Sinicization of Marxism”, în *Cultural Hermeneutics*, Vol. 3, 1975, pp. 165-198.

¹⁴¹ Xiaoping, Deng, „Construirea socialismului cu specific chinez”, în *Opere alese*, (București: Ed. Politică, 1987), p. 341. Vezi și Mao Tze-Dun, *Cu privire la practică*, București: Ed. PMR, 1951), p. 21: „niciodată nu încetează cunoașterea de către oameni a adevărului în practică”. Vezi și Sun, Yan, *The Chinese Reassessment of Socialism, 1976-1992*, (Princeton: Princeton University Press, 1995), pp. 3-52; 183-214; 258-277.

¹⁴² Rapp, John, „The Fate of Marxist Democrats in Leninist Party States: China's Debate on the Asiatic Mode of Production”, în *Theory and Society*, Vol. 16, No. 5, (Sep., 1987), pp. 710-711.

¹⁴³ Xiaoping, Deng, „Reforma sistemului conducerii de partid și de stat. Cuvântare rostită la ședința lărgită a Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Comunist Chinez și adoptată de Biroul Politic la 31 august 1980”, în *Opere alese*, ed.cit., p. 234.

¹⁴⁴ Idem, p. 238.

¹⁴⁵ Idem, p. 231.

¹⁴⁶ Idem, p. 239.

¹⁴⁷ Idem, pp. 243, 247.

¹⁴⁸ „Sistemul patriarhal este un fenomen social antic, cu o existență îndelungată în istorie, iar influența sa asupra partidului a fost gravă” – idem, p. 241.

¹⁴⁹ Rapp, John, pp. 711-712; Gillespie, John; Nicholson, Pip, *Asian Socialism. The Dynamics of Vietnamese and Chinese Reform*, (Canberra: Australian National University E Press & Asia Pacific Press, 2005), pp. 91-135.

¹⁵⁰ Idem, p. 713.

¹⁵¹ Prin rediscutarea uneia dintre trăsăturile fundamentale ale despotismelor asiatice în viziunea lui Marx, aceea a statului-unic proprietar al pământului. Idem, p. 713.

Bibliografie

Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State* (London: New Left Books, 1974).

Bachman, David, *Bureaucracy, Economy and Leadership in China: The Institutional Origins of the Great Leap Forward*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

Bailey, Anne, M., Llobera, Josep, R., *The Asiatic Mode of Production: Science and Politics*, (London: Routledge, 1981).

Boivin, Nicole, „Orientalism, Ideology and Identity: Examining Caste in South Asian Archaeology”, în *Journal of Social Archaeology*, Vol. 5, No. 2, (2005), pp. 225-252.

Boudon, Raymond (coord.), *Tratat de sociologie*, (București: Ed. Humanitas, 1997).

Collins, Randall, „An Asian Route to Capitalism: Religious Economy and the origins of Self-Transforming Growth in Japan”, în *American Sociological Review*, Vol. 62, No. 6, (Dec. 1997), pp. 843-865.

Delsol-Millon, Chantal, *Ideile politice ale secolului XX*, (Iași: Polirom, 2002).

Dumont, Louis, *Homo Hierarchicus* (Chicago: University of Chicago Press, 1980).

Edward, Andrew, „Marx's Theory of Class”, în *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 8, No. 3, (Sep., 1975).

Gellner, Ernest, „Soviets against Wittfogel: Or, the Anthropological Preconditions of Mature Marxism”, în *Theory and Society*, Vol. 14, No. 3, (May, 1985).

Hall, Martin, „Archaeology and Modes of Production în Pre-Colonial Southern Africa”, în *Journal of Southern African Studies*, Vol. 14, No. 1, (Oct., 1987), pp. 1-17.

Hindess, Barry; Hirst, Paul Q. – *Pre-Capitalist Modes of Production*, (London: Routledge & Kegan Paul, 1975).

Inden, Ronald „Orientalist Constructions of India”, în *Modern Asia Studies*, Vol. 20, No. 3, (1986).

Kang, Bong W. , „Large Scale Reservoir Construction and Political Centralization. A Case Study from Ancient Korea”, în *Journal of Anthropological Research*, Vol. 62, Issue 2, (Summer,2006), pp. 193-216.

Krader, L., *The Asiatic Mode of Production*, (Assen: Van Gorcum, 1975).

Létourneau, Jocelyn, „L'itinéraire d'un débat”, în *Canadian Journal of African Studies/Revue Canadienne des Études Africaines*, Vol. 19, No. 1, (1985), pp. 141-170.

McIntyre, Kevin, „Geography as Destiny: Cities, Villages and Khmer Rouge Orientalism”, în *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 38, No. 4, (Oct., 1996).

Meisner, Maurice, „The Despotism of Concepts: Wittfogel and Marx on China”, în *China Quarterly*, No. 16, (Oct. – Dec., 1963), pp. 99-111.

- Moseley, K., P., Wallerstein, Immanuel, „Precapitalist Social Structures”, in *Annual Review of Sociology*, Vol. 4, (1978) pp. 259-290.
- O’Leary, Brendan, *The Asiatic Mode of Production: Oriental Despotism, Historical Materialism and Indian History*, (Oxford: Basil Blackwell, 1989).
- Offner, Jerome, „On the inapplicability of „Oriental Despotism” and „Asiatic Mode of Production” to the Aztecs of Texcoco”, in *American antiquity*, Vol. 46, No. 1, (Jan. 1981), pp. 43-61.
- Riasanovsky, Nicholas, „Oriental despotism and Russia”, in *Slavic Review*, Vol. 22, No. 4, (Dec., 1963).
- Tannenbaum, Nicola, „Production and Peasant States: Southeast Asian Pre-Modern Polities”, in *The Australian Journal of Anthropology*, Vol. 4, No. 1.
- Taylor, Romeyn, „Chinese Hierarchy in Comparative Perspective”, in *Journal of Asian Studies*, Vol. 48, No. 3, (Aug., 1989), pp. 490-511.
- Tu Wei-Ming, „A Note on Wittfogel’s Science of society”, in *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, Vol. 11, 1979.
- Venturi, Franco, „Oriental Despotism”, in *Journal of the History of Ideas*, Vol. 24, No. 1, (Jan.- Mar., 1963), pp. 133-142.
- Wittfogel, Karl A., „Results and problems of the study of Oriental Despotism”, in *Journal of Asian Studies*, Vol. 28, No. 2, (Feb., 1969), pp. 357-365.
- Wittfogel, Karl, A., „A Stronger Oriental Despotism”, in *China Quarterly*, No. 1, (Jan.-Mar., 1960), pp. 29-34.
- Wittfogel, Karl, A., „Chinese Society: An Historical Survey”, in *The Journal of Asian Studies*, Vol. 16, No. 3, (May, 1957), pp. 343-364.
- Wittfogel, Karl, A., „Russia and the East: A Comparison and Contrast”, in *Slavic Review*, Vol. 22, No. 4, (Dec. 1963), pp. 627-643.
- Wittfogel, Karl, A., „The Marxist View of China” (Part 1&2), in *China Quarterly*, No. 11&12, (Jul.- Sep., 1962), (Oct.-Dec. 1962), pp. 1-20; 154-169.
- Wittfogel, Karl, A., „The Marxist View of Russian Society and Revolution”, in *World Politics*, Vol. 12, No. 4. (Jul., 1960).
- Wittfogel, Karl, A., „The Marxist View of Russian Society and Revolution”, in *World Politics*, Vol. 12, No. 4. (Jul., 1960), pp. 487-508.
- Wittfogel, Karl, A., *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, (New Haven: Yale University Press, 1957).
- Worsley, Peter, *Marx and Marxism*, (London&New York: Routledge, 2002), 2nd ed.